

ARTIKLID

19. sajandi Tartu ülikool kui seisuste sepikoda: kõrghariduse ja ülikoolide asendist Vene seisuste ja riigiteenistuse korralduses

TOOMAS HIIO

Meie eesti käsituses oli tsaariaegne Tartu suurkool me rahvusliku eliidi taimelava, kus baltisaksa ülemvõimu vastustades ja hiljem ka venestuspoliitikat trotsides pandi alus eesti oma kõrgharitlaskonnale, eesti teaduskeelele ja veel paljudele rahvuslikele asjadele ja liikumistele. Mis oligi nii. Lisame siia kõrvale eesti akadeemilise haritlaskonna kasvatajana ka Peterburi ülikooli ja teised Venemaa pealinna kõrgkoolid, mis enne Läänemere provintside venestamist olid õppekeele tõttu kättesaadavad peamiselt õigeusu seminarides või Peterburi koolides õppinud eestlastele. Nende seas tõusevad esile Riia vaimuliku seminari lõpetajad.¹ Eestlasi õppis 1880. aastate

¹ Vt Anu Raudsepp, *Riia Vaimulik Seminar 1846–1918* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998), tabel 10.

keskel Peterburis juba piisavalt, et asutada Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts.² Kolm Eesti sõjajärgset riigivanemat olid õigeusklikud.³ See näitab, et õigeusku üleminekut võis ajendada muugi kui ainult lootus keisri usku minnes keisrilt maad saada.⁴ Tehnilisi aineid, vaatamata ühiskonna kiiresti kasvavale nõudmisele, ülikoolides ei õpetatudki – peaaegu.⁵ Sellepärast on eesti kõrgharitlaskonna taimelava kolmas peenar 1862. aastal asutatud Riia polütehnikum, Balti provintside tehnikakõrgkool. 20. sajandi alguses lisandus eestlaste valikutesse hulk kõrgemaid tehnilisi õppeasutusi eeskätt Peterburis, sest pärast gümnaasiumide venekeelseks muutmist ei olnud venekeelne õpe enam takistuseks. Riia polütehnikumi vilistlased koos Peterburis ja Saksamaal õppinutega andsid tooni sõdadevahelise Eesti insenerkonnas ja majanduselus.⁶ Eesti neiud õppisid kõrge õppemaksuga eraõppeasutustes Peterburis, Tartus ja mujal, kuhu sel ajal naisi vastu võeti, aga ka Helsingi ülikoolis ja Šveitsis. 19. ja 20. sajandi vahetusel ei olnud enamik suuremaid Euroopa riike naiste kõrghariduse vallas Venemaast mitte väga palju edumeelsemad.

Polütehnikumide, tehnikakõrgkoolide ja -instituutide õppureid ei peetud kuni Esimese maailmasõjani üliõpilasteks, sest need koolid ei nõudnud sisseastumiseks klassikaliste keelte kursuse läbimist tõendavat gümnaasiumidiplomit.⁷ Tehnikateadlastega võrreldavas

² Paul Hinnov, „Ülevaade E.Ü.S. Põhjala ajaloost,“ *Üliõpilasleht* 11 (1934): 295–325, siin 297.

³ Konstantin Päts, Ants Piip ja Ado Birk; Päts ja Birk olid Riia vaimuliku seminari vilistlased.

⁴ Ado Birk läks õigeusku 12-aastaselt. Tarvastu luteri koguduse õpetaja kirjutas personaalraamatusse, et poiss olla isa teatel tahtnud preestriks saada. Ta jälgis Ado Birgi tegemisi ka hiljem: „Esialgul tahtis ta kroonustipendiaadina Tartu Õpetajate Seminari astuda. Sai preestriks ja õppis siis Peterburi Vaimulikus Akadeemias, siis aga ülikoolis. Advokaat, siis minister, hiljem saadik Moskvast.“ Tarvastu koguduse personaalraamat X, 1875–1939, RA, EAA.1288.1.292, 51–52.

⁵ Tartu ülikoolis sai alates 1860. aastate algusest õppida tehnoloogiat. 1887. aastal lõpetasid Albert Tietjens ja Friedrich Wagner ning 1888. aastal Paul Blossfeld selle eriala kandidaadikraadiga, lisaks kümme *grad. stud.* astmega lõpetajat, mis lõpetajate üldarvu juures on väga väike näitaja. 1880.–1890. aastatel lisandus agronoomia, mis oli populaarsem kui tehnoloogia, kuid tsaariaegses ülikoolis näib sel alal lõpetamiseni jõudnud olevat ainult Sergei Orlovski 1916. aastal. (Autori andmekogu.)

⁶ *Tallinna Tehnikaülikool 1918–2018*, koost ja toim Tõnis Liibek (Tallinn: TTÜ Kirjastus, 2018), 15–22.

⁷ Vt Manfred Späth, „Die Professionalisierung von Ingenieuren in Deutschland und Rußland 1800–1914“, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil I, *Bildungsbürgertum und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*, hrsg. Werner

staatuses olid farmatseudid, kelle immatrikuleerimiseks ei nõutud samuti gümnaasiumi lõpetamist, piisas apteekriabilise eksamist ülikooli juures. Farmatseutide esimese astme õppekursus kestis neli semestrit ja lõppes proviisorieksamiga. Seejärel võis taotleda magistri- ja doktorikraadi. Allpool näeme, et farmatseudina oli karjääri alustada pea sama lihtne kui ülikooli lõpetanu või kandidaadina, ning see tegi selle ameti populaarseks vaesemast keskkonnast pärit tudengite seas.⁸ Apteeker oli lugupeetud mees eriti väikelinnades, kus ta kuulus linnakese väheste haritud inimeste seltskonda ja valiti sageli bürgermeistriks.⁹ Tartu veterinaariainstituudi õpilaste staatus riigiteenistuses sarnanes farmatseutide omaga, kuid nende seltskondlik positsioon oli nõrgem, sest nad ei õppinud ülikoolis ega kuulunud üliõpilaskorporatsioonidesse ning neil polnud õpinguaegseid seltskondlikke sidemeid.¹⁰ Erisugune oli metsanduse staatus. Metsaülema ametikoht oli auväärsem kui apteekri või loomaarsti oma. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa mõisatele kuulusid suured metsad. Niisiis köitis see eriala ka privilegeeritumate seisuste liikmeid. Metsanduskõrgharidus sai alguse 19. sajandi esimestel kümnendil, kui metsanduskõrgkoolid rajati Venemaal (Peterburi metsainstituut Lisinos) ja mitmes Saksa riigis. 19. sajandil ei olnud Euroopa riikide huvi mitte niivõrd maa- ja metsakultuur, kui võrd uute võimaluste leidmine mäenduse kiire arengu tõttu järsult kasvanud puiduvajaduse katmiseks. Balti provintside noormehed jõudsid peagi Saksa riikide metsanduskõrgkoolidesse – ennekõike Saksimaale Dresdeni lähedale Tharandti ja Preisimaale Berliini lähedale Eberswaldesse.¹¹

Conze und Jürgen Kocka, 561–588, *Industrielle Welt: Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte* 38 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985).

⁸ Autori esialgne järeldus 19. sajandil Tartu ülikoolis õppinud farmatseutide päritoluandmete põhjal.

⁹ Wilhelm Lenz, *Der baltische Literatenstand* (Marburg (Lahn): s. n., 1953), 29.

¹⁰ Samas.

¹¹ Erhard Schuster, Toivo Meikar ja Heldur Sander, „Die Forstakademie Tharandt und die Baltischen Gouvernements (bis zum Jahre 1890)“, *Balthasar Frhr. von Campenhausen (1745–1800), seine Zeit und Gegenwart*, koost Toivo Meikar (Tartu: Akademische Gesellschaft für Deutschbaltische Kultur, 1998), 83–91. Teiste seas lõpetas Tharandti kooli 1839. aastal Wilhelm Krause, ülikooli arhitekti Johann Wilhelm Krause poeg, kes oli enne seda majanduskandidaadina lõpetanud ligi 10-aastase stuudiumi Tartus. Hiljem oli ta Venemaa vanima, Mogiljovi kubermangus asunud Gorõgoretski põllumajanduskooli õppejõud. Vt „Verzeichniss sämtlicher Studierenden der Akademie zu Tharand während der fünfzig Jahre vom 17. Juni 1816 bis 17. Juni 1866 nach der Zeit des Eintritts geordnet nebst

Lissino metsainstituudis õppinud kroonumetsade metsaülemad aga kuulusid 1839. aastal asutatud sõjaväeliste auastmetega metsakorpuse, mis allus korraka nii metsaametkonnale kui ka sõjaväele. Metsakorpuses oli suhteliselt kergesti võimalik välja teenida pärandatav aadlitiitel.¹² (Metsakorpuse sõjaväealluvus lõpetati 1869. aastal.)

Saksa riikide eeskujul rajatud Venemaa ülikoolide tudengid tulid klassikaliste gümnaasiumide lõpetajate seast. Viimastes oli lõpetaja „kvaliteedimõõduks“ ennekõike ladina keele omandamine. See polnud nii ainult Mandri-Euroopas. Võib-olla rohkemgi elasid oma elu Briti „mõlemad ülikoolid“, kui tsiteerida Sir Humphrey Applebyd 1980. aastate populaarsest telesarjast „Yes Minister“. Oxfordis ja Cambridge'is klammerduti veel 19. sajandilgi keskajast pärit privileegidesse ja traditsioonidesse. See ei olnud raske, sest mõjukam osa Briti eliidist, kaasa arvatud kuningliku perekonna liikmed, olid Oxfordi või Cambridge'i ülikooli vilistlased. Oxfordi ülikoolis kaotati ladinakeelne disputatsioon tsiviilõiguse bakalaureuse kraadi saamiseks nõutavate eksamite seast alles 19. sajandi keskel.¹³

Venemaa ülikoolides õpetati arstiteadust, ajaloo-keele- ja füüsika-matemaatikateadusi (mõlemad esialgu filosoofiateaduskonnas) ning õigusteadust, Tartu ülikoolis oli ka usuteaduskond. Venemaa luteri kogudused tohtisid aga pastoriks valida ainult mõne Venemaa ülikooli usuteaduskonna lõpetanu.¹⁴ Kui kõrvale jätta rootsikeelne Helsingi ülikool, mis ei kuulunud Vene haridussüsteemi, siis oli Venemaa ainus luteri usuteaduskond Tartus. Siin õppisid ka reformeeritud (kalvinistlike) koguduste õpetajad.

Tähtsaim ja elitaarseim meditsiiniõppeasutus Venemaal oli Peterburi sõjameditsiini akadeemia – suur osa arstiteadusest oli rakendatud sõjaväe vajaduste rahuldamiseks. Pealegi oli suurel Vene

alphabetischer Zusammenstellung der Namen“, *Tharander Jahrbuch, zugleich Festschrift zum 50jährigen Jubiläum der Akademie 1866* (Königlich-Sächsische Akademie für Forst- und Landwirthe zu Tharandt, 1866), 138.

¹² Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 29.

¹³ Roy Lowe, „English elite education in the late nineteenth and early twentieth centuries“, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil I, 147–162 (siin 149–150).

¹⁴ Высочайше утвержденный Уставъ Евангелическо-Лютеранской Церкви в Россіи, 28.12.1832, § 136 – *Полное собрание законов Российской имперіи (ИЦЗ) II* (1825–1881), т. 7 № 5870 (lk 970–971), digiteeritud http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php, 30.08.2020). Et internetiviide digiteeritud ИЦЗ-le on alati üks ja sama hoolimata köitest ja leheküljest, seda edaspidi ei korrata.

armeel pakkuda pea ammendamatu praktikabaas arstiteaduse eri valdkondade arendamiseks.

Kuid selles artiklis keskendume ühele kitsale ja samas, suure osa üliõpilaste ja õppejõududegi jaoks väga tähtsale küsimusele, nimelt ülikooli ja kõrghariduse seoste seisuste ja riigiteenistusega ning ka kahe viimase omavahelisele vahekorrale. Seda selleks, et seletada ühelt poolt, miks oli riigil ülikooli vaja, teisalt aga, miks oli võib-olla veel rohkemgi ülikooli vaja üliõpilasel ja eriti alamast seisusest üliõpilasel isegi siis, kui ta akadeemiliste loorberitega pärjatuks pürgida ei kavatsenudki. See minevikus nõnda tähtis asi on uue-emas ülikooli ajaloo uurimuses sageli tagaplaanile jäänud ning vanemates biograafilistes leksikonides kõigis elulugudes ilmtingimata nimetatud teenistusastme tähendus, rääkimatagi mõne ordeni nimest, on tänapäeval teada vähestele – ja jäetakse uuemal ajal koostatud elulugudes hoolimata mälestustele põhineva ajalookirjutuse ja prosopograafia taastärganud populaarsusest enamasti nimetamata.

Alljärgnevalt tuginetakse peaasjalikult Vene õigusaktidele. Allikaks on nii süstemaatiline Seaduste Kogu (Свод законов) kui ka kronoloogiline Täielik Seaduste Kogu (Полное собрание законов). Viimases avaldatud määruste ja seaduste juures on mõnikord avatud ka uue seaduse või määruse lahendatava probleemi tekkimise asjaolusid, niisiis pole tegu mitte ainult õigusajaloo allikaga, vaid üht-teist leiab sealt ka tavaline ajaloolane. Lisaks uuritakse artiklis lähemalt mõnd kitsamat küsimust, nagu aukodanikuseisuse moodustamine ja selle seos kõrgharidusega, literaadiseisus Läänemere kubermangudes, poola aadli olukord Vene seisuste ja riigiteenistuse süsteemis jm, mis otsesemalt või kaudsemalt puutuvad artikli teemasse ja avavad selle mõnd takku.

Ülikooli rollist ja asendist 19. sajandi alguse ühiskonnas

Ülikooli on alati nähtud ennekõike õppeasutusena ja teaduslike pürgimuste taimelavana, suurkoolina, kus õitseb teadus ning mille iga immatrikuleeritu unistab *alma mater*'i sammaste vahelt väljuda kui mitte doktorikraadiga, siis vähemalt magistrina. Alati on olnud üliõpilasi, kelle unistus ongi täitunud. Mitme suurusjärgu võrra roh-

kem on aga olnud neid, kes on ülikoolist väljunud vähemaga või on oma lati madalamale või mujale seadnudki. Riigi huvid ja tema alamate isiklikud pürgimused leidsid 19. sajandi ja 20. sajandi alguse ülikoolis väga mitmesuguseid kokkupuutepunkte.

18. ja 19. sajandi vahetusel ja hiljemgi valitsesid enamikku Mandri-Euroopa riikidest absoluutse võimuga monarhid: keisrid, kuningad, suurhertsogid, hertsogid, vürstid ja madalamategi tiitlitega valitsejad. Enne Napoleoni sõdu oli oma ülikool – *Landesuniversität* – paljudel Saksa pisiriikidel, nii oma ametnikkonna ja õpetajate ning ülikooli enda professorite järelkasvu koolitamiseks kui ka prestiiži pärast. Suuremate Saksa riikide valitsejate ja Austria keisri absoluutne võim hakkas mõranema 1848. aasta revolutsioonide ajal, Venemaal alles 20. sajandi alguses. 19. sajandi Euroopa impeeriumid, mis järjekindlalt tugevnesid ja tsentraliseerusid ning oma eri staatusega osade elanikud järk-järgult ühistele seadustele allutasid, vajasisid rahvastiku kasvu ja kiirete ühiskondlike muutuste ajal järjest rohkem pädevaid ametnikke, kohtunikke, kirikuõpetajaid, gümnaasiumiõpetajaid, arste, farmatseute, teadlasi ja teisi ülikoolis õppinud mehi. Enamik neist ametimeestest olid ühel või teisel moel riigiteenistuses, seda eriti Preisimaal ja hiljem Saksa keisririigis ning Venemaal.

Ülikoolide arengutee 13.–19. sajandini oli olnud pikk ja käänuline. Varem ei olnud ülikooli immatrikuleerimiseks ei vanuse- ega eelneva hariduse piirangut. Ülikool oli lihtsalt osa valitseja teenistusse, aga ka arstideks, vaimulikeks ja juristideks ning kõrgemate koolide ja ülikoolide õppejõududeks pürgivate inimeste haridusest, kasvatuses ja väljaõppes. Enamasti ei kuulunud nad aadliseisusse. Seisuslikus ühiskonnas valmistati eri seisuste liikmeid eluks ette seisuslikult. Aadlikel oli oma haridussüsteem alates koduõpetajatest kuni aadliakadeemiategi ja sõjakoolideni. 18. ja 19. sajandil kuulus aadli hariduse ja kasvatuses juurde nn *grand tour* (sks *Kavalierstour*), kui sõltuvalt varakusest ja võimalustest reisiti mitu aastat mööda Euroopa riike, sõlmiti suhteid, teeniti eri valitsejate sõjavägedes ja mõnikord õpiti mõni semester ka mõnes ülikoolis. Mõistagi ei olnud see jõukohane igale väikemõisnikule, kelle pojad nooremohvitseridena erru läksid ning mõisamajandusse ja ka kohalikku seisuslikku omavalitsusse naasid, kuid aadli jõukamas ja kõrgemate tiitlitega

osas oli see sotsiaalne norm. Käsitööselli meistrieksamile lubamine eeldas samuti eelnenud rännuaastaid, mille käigus oli tutvutud oma eriala töömeetoditega mujal ja omandatud elukogemusi. Mitte iga alustanu ei läbinud seisusliku väljaõppe katsumusi elu ja tervise juurde jäädes ning kogemuste võrra rikkamana. Aga siiski ei avanenud maailm mitte koos Berliini müüri langemisega, nagu sageli arvatakse, vaid pigem oli ta Esimesest maailmasõjast kuni külma sõja lõpuni palju suletum kui enne ja pärast.

Ülikoolid, üliõpilased ja õpetlased olid oma staatuse poolest kusaigil aadli ja vaimulikkonna ning tsunftide ja gildide vahel. Õppejõudude seas oli aadlikke ning Inglismaal ja katoliiklikus Euroopas palju vaimulikuseisusest mehi, kuid nende kõrval palju rohkem alamatest seisustest ülikooli astunud mehi. Akadeemiline vabadus sisaldas õpetamise ja uurimise vabaduse (*libertas docendi et investigandi*) ning mõtte- ja diskussioonivabaduse (~ *libertas scolastica*) kõrval ka skolaaride hulga maisemaid vabadusi, mida peeti haritlas- ja ametnikuseisuse kasvatuse juurde kuuluvaks. Wolfgang Hardtwig kirjutab: „Varauusaegne üliõpilaskombestik toetus seisuslikuna tõlgendatavale üliõpilasvabadusele, väljakutsuvalt alal hoitavatele privileegidele-eesõigustele, mida peeti tulenevaks studiumi staatusest täiskasvanuelule ja teenistusseastumisele eelneva moratooriumiajana. See tagas tudengitele piiritletud aja ja ruumi, et välja elada „ürgseid vajadusi“ – renomeerida, tüli norida, duellerida, mürgeldada, kõrtsides arveid maksmata jätta, võlgu teha ja neid maksmata jätta ning oma seksuaalvajadusi lõbumajades rahuldada – seda kõike käsitati ja harustati üliõpilasvabadusena.“¹⁵ Oma rännuaastad – *peregrinatio scolastica* – olid ka üliõpilastel ja õpetlastel. Skolaariseisuse üks norme oli õppida või õpetada mitmes ülikoolis, kusjuures sageli ei erinenud rändav skolaar just palju maanteedel liikuvast ülejäänud „lahtisest rahvast“ – kerjasmunkadest, palveränduritest, kaupmehe- või käsitöösellidest, ärakaranud soldatitest ja talupoegadest, maanteeröövli- test ja paljudest teistest inimtüüpidest või lihtsalt tüüpidest.

¹⁵ Wolfgang Hardtwig, „Auf dem Weg zum Bildungsbürgertum: die Lebensführungssart der jugendlichen Bindungsschicht 1750–1819“, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil III, *Lebensführung und ständische Vergesellschaftung*, hrsg. von M. Rainer Lepsius, 20–21, Industrielle Welt: Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte 47 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1992).

18. sajandi viimasel kümnendil ja 19. sajandi esimesel poolel hakkasid riigid, nende hulgas eriti Venemaa, välismaal õppimist keelama, seda peaasjalikult Prantsuse revolutsiooni ideede impordiga takistamiseks. Teine meede, mis üliõpilasi kodumaal hoidis, oli teenistusse astumise õiguse sidumine mõne Vene ülikooli lõpetamisega. Saksa ülikoolide doktorid pidid Venemaale naastes ja õppejõududeks pürgides algul kandidaadi- ja hiljem magistrikraadi taotlema.

18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse haridusreformid

Hoolimata vana Euroopa vastasseisust Prantsuse revolutsiooniga olid Prantsusmaa radikaalsed haridusreformid tõukeks ja paljuski eeskujuks haridussüsteemi ümberkorraldamisel. 1793. aastal lammutati Prantsuse Rahvuskonveni otsusel senine kesk- ja kõrgharidussüsteem ja asendati uue, riigi kontrolli all oleva tsentraliseeritud süsteemiga. 1795. aastal avati igas departemangus „keskne kool“ (*école centrale*), milles õpetati loodus- ja täppisteadusi, ühiskonnateadusi (õigus ja ajalugu), praktilisi aineid (nt joonistamine) ja prantsuse keelt. 1802. aastal reorganiseeriti need koolid lütseumideks. 1793. aastal suletud ülikoolide asemele asutati „suurkoolid“ (just see eesti keeles Tartu ülikooli kohta kasutatud sõna sobib hästi prantsuse *grande école*’i vasteks), kuhu võeti vastu rangete sisseastumiseksamitega, milleks omakorda valmistuti ja valmistatakse tänini spetsiaalsetes õppeasutustes või klassides. Esimesed suurkoolid oli 1794. aastal avatud *École normale supérieure* Pariisis ja Pariisi-lähedane tehnikakõrgkool, mis sai hiljem tuntuks *École polytechnique*’i nime all. 1802. aastal asutas Napoleon ka kõrgema sõjaväelise õppeasutuse, *École spéciale militaire de Saint-Cyr*’i. 1808. aastal ühendas Napoleon kogu haridussüsteemi tsentraliseeritud riigiasutuseks, Prantsuse universiteediks (*Université de France*), millele ei allutatud mitte ainult 1793. aastal formaalselt likvideeritud ülikoole, vaid ka põhi- ja keskhariduskoolid. Ülikoolid tegutsesid universiteedi alluvuses akadeemiatena (*académie*), universiteedile allusid ka suurkoolid. Universiteet likvideeriti 1896. aastal ja ülikoolid taastati, kuid Prantsuse avalike, s.o riigi

rahastatud ülikoolide autonoomia oli väiksem kui Saksa ülikooli-korralduses. Ülikoolide kõrval tegutsevad tänapäevalgi eri teadus- ja valitsusvaldkondade suurkoolid, millest osa ületavad ülikoole nii vastuvõtukatsete ranguse kui ka õppekvaliteedi poolest ja on oma-moodi eliidiakadeemiad.¹⁶

Preisimaa 19. sajandi alguse uushumanistlikud haridusreformid seadsid kõrghariduse reglementeeritumale alusele kui varem. Uus-humanism, mis rajanes 18. sajandi valgustusideedele, tähtsustas üksikisiku harmoonilist vaimset ja kõlbelist arengut usu, kasvatuse ja antiikkultuuri pärandi uurimise ja tutvustamise kaudu. Eestve-dajaks oli keeleteadlane, riigimees ja diplomaat Wilhelm von Hum-boldt, kelle ideaalis pidi haridus ühendama konkreetse eriala ning avaramad teadmised kunstidest ja teadustest. Õpetamine ja teadus pidid olema vabad ning õppimine pidi olema seostatud teadusliku uurimistööga. Humboldti ideaalidest lähtuvalt rajati 1810. aastal Berliini ülikool, mille esimese kümnendi rektorite seas olid maa-ilmakuulsad õpetlased Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Carl von Savigny ja Friedrich Schleiermacher. Ülikooli immatrikuleerimise eelduseks oli klassikalise gümnaasiumi lõpetamine lõpueksamite ja diplomiga. Riigi poolt tunnustatud eksamite sooritamine seati ka ülikooli lõpetamise tingimuseks. Mitmes Saksa riigis olid usu-teadlastele, arstidele ja juristidele kehtestatud riigieksamid juba 18. sajandil. 19. sajandi esimesel poolel oli kõrgharidust eeldavate ametite „riigistamise“ esirinnas Preisimaa. Sel sajandil lisandusid neljanda rühmana, kelle kvalifikatsiooni tõestas ülikoolidiplom, filosoofiateaduskonna lõpetanud filoloogid. Nendest said enamasti gümnaasiumiõpetajad. Erinevalt Prantsusmaast, kus pöörati roh-kem tähelepanu loodus- ja täppisteadustele, oli Preisi klassikaline gümnaasium humanitaargümnaasium, mille programmis oli tähtis koht klassikalistel kehtel.

Euroopas levivate mõttevoolude ajal pingutas ohje ka üliõpilas-kond: mõnekümneks aastaks astusid paljudes saksa ülikoolides

¹⁶ Victor Karady, „Teachers and Academics in Nineteenth Century France. A Socio-Historical Overview“, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil I, 458–494. Tuntuim eliidiakadeemia on karmide sisseastumiskatsete ja helde riikliku rahastusega 1945. a asutatud haldusakadeemia *École nationale d’administration* (nn ENA) Strasbourgis, kus on õppinud enamik hilisemaid Prantsusmaa presi-dente ning hulk valitsusliikmeid ja kõrgemaid ametnikke.

seniste päritolupõhiste üliõpilasorganisatsioonide, *Landsmannschaft*'ide kõrvale ja asemele salajased eluaegsed aateühendused, üliõpilasordud, ja seejärel korporatsioonid, mis hakkasid valgustusajastule kohaselt rohkem tähelepanu pöörama oma liikmete meelsusele ja ülalpidamisele. Saksa vabastussõja ajal 1815. aastal sündis *Allgemeine Burschenschaft*, mis seadis oma ideaaliks ühendatud Saksamaa (sh ka saksakeelse Austria). Kuid 1819. aasta augustis otsustasid kümne Saksa riigi ministrid Karlsbadi (Karlovy Varys) konverentsil muude küsimuste arutelu kõrval ka üliõpilasliikumisele, eeskätt *Burschenschaft*'ile, päitsed pähe panna. Siin-seal ikka ja jälle sündivate *Burschenschaft*'ide, aga ka üliõpilasliikumise kui niisuguse mahasurumisega tegeldi Saksa riikides vahelduva innuga kuni 1848.–1849. aasta revolutsioonideni.

Tartu ülikool oli siis veel saksa ülikool ja sidemed Saksamaaga olid tihedad. Sellele osutab Tartus tegutsenud *Burschenschaft*'i sulgemine keisrivõimu survele varsti pärast Karlsbadi konverentsi, misjärel sinne üliõpilaskond jagunes päritolupõhisteks korporatsioonideks. See juhtus korra veel: 1833. aastal algatasid võimud uurimise Tartus uuesti moodustatud *Burschenschaft*'i vastu; uurimise ja selle tulemusena *Burschenschaft*'i juhtide ülikoolist väljaheitmise kaudseks ajendiks oli nii Poola ülestõusu tõttu tekkinud kahtlus üliõpilaste suhtes üldse kui ka 1832. aasta mais Hambachis (sel ajal Baieri võimu all) peetud pidustused, kus kõneldi Saksamaa ühinemisest ja kodanikuvabadustest. Tartu üliõpilaskonna sisemise ülesehituse ümberkorraldamine aastail 1847–1850, sealhulgas duellivastaste aktsepteerimine täieõiguslike liikmetena, toimus aga paralleelselt Euroopa liberaalsete revolutsioonidega.¹⁷

¹⁷ Vt lähemalt Toomas Hiio, „Vene üliõpilaskorporatsioonist venestamiseni. Tartu saksa korporatsioonid ning üliõpilaskonna seisuslikud, ideelised ja rahvuslikud vähemusrühmad 1820.–1890. aastatel“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*, toim Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth, 127–203 (siin: 130–131, 133–134, 143–152), Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae; 18 (25) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010); Toomas Hiio, „Deutschbaltische Korporationen an der Universität Dorpat von der Gründung bis zum Ende des 19. Jahrhunderts“, *Die Korporationen als prägende gesellschaftliche Organisationen im Baltikum. Dreizehn Beiträge zum 19. Baltischen Seminar 2007*, koost Hans-Dieter Handrack, Schriftenreihe Baltische Seminare 17, 25–150 (siin: 36–39, 41–47, 74–88) (Lüneburg: Carl Schirren Gesellschaft, 2010).

Kaasaegse hariduskorralduse loomine Venemaal

Tartu ülikooli asutamine ei olnud seotud mitte niivõrd 1801. aastal Vene troonile tõusnud Aleksander I reformidega, kuivõrd tema eelkäija Paul I reageerimisega Prantsuse revolutsioonile ja selle põhjustatud segadusele Euroopas. Senine baltisaksa ja sellele põhinev käsitlus on Tartu ülikooli sünni vaadelnud enamasti ideeajalooliselt, sageli läbi Georg Friedrich Parroti isiku ja tema läheduse keiser Aleksander I-le. Mis Tartu ülikooli meile tuntud ülikooliks saamisel oligi väga tahtis. Kuid 18. sajandi lõpu Venemaa üleriiklikus vaates oli lisaks Euroopa tormidele mureks ka Leedu kubermangu moodustamine 1795. aasta Poola jagamisega saadud aladel, sealse arvuka enamasti katoliiklastest rahvastiku lõimimine ning muu hulgas ka Vilniuse ülikooli tegevuse jätkamine.¹⁸ Tartu ülikooli rajamise otsene tõukejõud oli 1798. aasta keeld õppida välismaa õppeasutustes: „Tema keiserlik kõrgus – nüüdsel ajal välismaa õppeasutustes tekkinud kuritahtlike üleskutsete tõttu, mis põhjustavad põletikku poissiohtu arudes, kihutades üles ohjeldamatuid ja kõlvatuid targutusi, ja kasu asemel, mida oodatakse noorte meeste seal kasvatamisest, viib neid hoopis hukatusse – käsib kõige kõrgemal tahtel nende saatmise võõramaa kasvatusasutustesse ära keelata. Et sealjuures sellega mitte piirata ennekõike Liivi-, Eesti- ja Kuramaa õilsa noorsoo haridusvõimalusi [---],“ käskis keiser Balti rüütelkondi, et nad leiaksid sobiva paiga, kuhu oma ülikooli asutada.¹⁹ Samal aastal peatati eri uskkondade seminaride ja õppeasutuste avamine, mille keiser oli 1797. aasta detsembris heaks kiitnud, kuni Balti rüütelkondade ülikooli avamiseni, milles usuteaduse õpetamiseks tuli luua eraldi klassid (~õppetoolid).²⁰ Väitlusi ülikooli tulevase asukoha üle on pal-

¹⁸ Об отпуске ежегодно сумм на содержание Виленского Университета, на починку Дворца и других строений в Гродне, на выдачу жалования Архивариусу при старом Трибунальном Архиве и столовых денег Литовскому Губернатору, 06.02.1797, ПСЗ I (1649–1825), т. 24, № 17 791.

¹⁹ О запрещении отправлять в Иностранные Училища молодых людей и о учреждении Университета для Лифляндского, Эстляндского и Курляндского Рыцарств, 09.04.1798, ПСЗ, т. 25 (1798–1799), № 18 474; vt ka Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 16.

²⁰ Об оставлении учреждения Училищ или Семинарий при церквах разных исповеданий, до устройства Университета для Курляндского, Эстляндского и Лифляндского Рыцарств, 1.09.1798, ПСЗ I, т. 25, № 18 650.

ju kajastatud;²¹ Paul I ajastu tähtsaim dokument Tartu ülikooli jaoks oli 1799. aasta mais seadustatud protestantliku Tartu ülikooli asutamise kava.²²

Seega sai Vene impeerium 1795. aastal Poola viimase jagamisega Vilniuse ülikooli ning pidi vajaduse tõttu takistada Prantsuse revolutsiooni ideede levikut Venemaale täitma juba 1710. aasta kapitulatsioonidega antud Läänemere kubermangude ülikooli taasavamise lubaduse.²³ 1710. aastal Venemaal ülikooli ei olnudki. Ukaasi Moskva ülikooli asutamise ja ülikooli statuudi kinnitamise kohta andis keisrinna Jelizaveta Petrovna 45 aastat hiljem, 1755. aastal. Moskva ülikool pidi lähtuma Euroopa ülikoolide eeskujust ning olema kolme teaduskonnaga (arsti-, õigus- ja filosoofiateaduskond; usuteaduskonda ei avatud, sest preestrite haridus oli Püha Sinodi pädevuses.)²⁴ 18. sajandi lõpuks ei olnud Moskva ülikool õiget hoogu sisse saanud ja Peterburis teaduste akadeemia juures tegutsenud õppeasutus samuti maha käinud.

1802. aastal asutas uus keiser Aleksander I kaheksa ministeeriumi, nende hulgas haridusministeeriumi (õieti rahvalalgustusministeerium, Министерство народного просвещения – viide valgustusideedele), millele allutati koolide peavalitsus, Peterburi teaduste akadeemia, Vene akadeemia, ülikoolid ja mõne erandiga ka kõik muud õppeasutused, trükiasjandus ja selle järelevalve, toimetiste jm

²¹ Vt siiski kaht vastandlikku korraldust: О бытии назначенному к учреждению в Дерпт Университету в Митав, 25.12.1800, *ПСЗ I*, т. 26, № 19 700 ja Об утверждении прежнего назначению Университета в Дерпт, 12.04.1801, *samas*, № 19 831. Niisiis on Paul I mõrvamine 1801. aasta märtsis Tartu ülikooli ajaloo otsustavama tähtsusega sündmuste seas.

²² Высочайше утвержденный план Протестантского Университета в Дерпте, 04.05.1798, *ПСЗ I*, т. 25, № 18 953. Vt ka т. 44, *Книга штатов, Часть 2, Штаты по духовной и по гражданской части, Штаты по гражданской части (1715–1800)*, 1799.

²³ *Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen*, Nach der Originaldocumenten mit Vorausstellung des Privilegium Sigismundi Augusti und einigen beilagen hrsg. v. Carl Schirren (Dorpat: E. J. Karow, 1865), 37–38; vene versioon vt Решение Государя Петра I, на предоставленные в волю Его Величества пункты дворянства и жителей Лифляндских, при покорении их Российской Державе, 12.10.1710, *ПСЗ I*, т. 4, № 2304, p. 4 (lk 579). Katsete ja taotluste kohta Liivimaa ülikooli taastamiseks 18. sajandil vt nt Lea Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, *Johann Wilhelm Krause (1757-1828). Kataloog, 3. Linnaehitajana Tartus* (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 57–86.

²⁴ Об учреждении Московского Университета и двух Гимназий. С приложением Высочайше утвержденного проекта по сему предмету, 24.01.1755, *ПСЗ I*, т. 14, № 10 346.

perioodiliste väljaannete üllitamine, rahvaraamatukogud, looduskabinetid, muuseumid ja kõik asutused, „mida võidakse teaduste levitamiseks sisse seada“.²⁵ Juba varem oli asutatud komisjon, et üle vaadata ja ajakohastada – „võrreldes parimate samalaadsete välismaiste asutustega“ – Moskva ülikooli, Peterburi teaduste akadeemia ja Vene akadeemia põhikirjad.²⁶ 1802. aasta kevadel avatud Balti rüütelkondade Tartu ülikool muudeti keiserlikuks, s.o riiklikuks,²⁷ samal kombel riigistati Vilniuse ülikool.

Erinevalt Tartu ülikoolist oli Vilniuse ülikooli puhul tegemist kinnitamise (утверждение), mitte asutamise või määramisega (постановление) ning aktis nimetatakse ka ülikooli asutamist 1578. aastal ja taastamist 1781. aastal.²⁸ Kas Vilniuse ülikooli vanuse tunnustamine tulenes sellest, et Poola kuningriik inkorporeeriti kõigi oma varasemate aktidega Venemaa koosseisu, Liivimaa aga vallutati Rootsilt ning Rootsi ülikooliasutamist ei tunnustatud?

Ülikooli taastamisega Tartus ei rajatud ainult kõrgkooli Läänemere kubermangude saksakeelsele noorsoole emakeeles kõrghariduse omandamiseks kaugel eemal Euroopat räsivatest ideelistest tormidest. Algusest peale oli selle eesmärk ka saksakeelsete kubermangude varustamine riigiteenijatega, kes on saanud küll saksakeelse, kuid siiski keskväimu kontrolli all oleva hariduse. 1818. aastal keelati Läänemere kubermangudes riigiteenistusse võtta ametnikke ja ordineerida pastoreid, kes ei ole õppinud Tartu ülikoolis või mõnes teises Venemaa ülikoolis. See ei kehtinud nendele, kes juba ametis olid.²⁹ (Vene teenistuskorraldusest allpool üksikasjalikumalt.) Napoleoni sõjad ja Euroopa poliitilise kaardi ümberjoonistamine algul Napoleoni taktikepi all ja hiljem uuesti Viini kongressil oli üks põhjusi, mis sundis Vene valitsust oma Läänemere kubermange ja eriti läänekubermange tihedamini Vene riiklusega lõimima. Läänemere kubermangudest puudutas see rohkem kõige lõunapoolsemat, Kuramaad, mis oli 18. sajandi

²⁵ Манифест об учреждении министерств, 08.09.1802, *ПСЗ I*, т. 27, № 20 406, VII.

²⁶ Об учреждении Комитета для рассмотрения уставов Академии Наук, Академии Российской и Московского Университета, 18.03.1802, *ПСЗ I*, т. 27, № 20 187.

²⁷ Акт постановления для Императорского Университета в Дерпте, 12.12.1802, *ПСЗ I*, т. 27, № 20 551.

²⁸ Акт утверждения для Императорского Университета в Вилне, 04.04.1803, *samas*, № 20 701.

²⁹ О неопределении к должностям в Губерниях: Лифляндской, Эстляндской и Курляндской, без Университетских свидетельств, 4.08.1818, *ПСЗ I*, т. 35, № 27 445.

keskel nominaalselt iseseisva hertsogiriigina, mis oli vasallsõltuvuses Poola kuningast, Vene mõju alla sattunud, kuid mille tõmbekeskusteks võinuksid kergesti saada ka hoopis Memel ja Königsberg (sel ajal oli Kuramaal Ida-Preisimaaga lühike piirijuppi Läänemere ääres.)

Tartu ülikooli Vene haridussüsteemi ja teenistuskorraldusega lõimimiseks rakendati Nikolai I valitsemisajal nii piitsa kui präänikut. Selle poliitika tulemuslikkust ei ole ajaloouurimine veel mõõtnud. 1834. aastal kinnitas keiser korralduse, millega neile Tartu õppe-ringkonna gümnaasiumide lõpetajatele, kes valdavad täielikult vene keelt, anti õigus tsiviilteenistusse astuda 14. teenistusastmel (muidu oli selline õigus ainult kuld- ja hõbemedaliga lõpetanudil).³⁰ 1836. aastal laiendati Tartu ülikoolile – millel kuni Vene impeeriumi lõpuni oli oma põhikiri – Vene ülikoolide 1835. aasta üldpõhikirja § 80, mis andis haridusministrile õiguse nimetada professorite ja adjunktide vabadele ametikohtadele õppejõunõuetele vastavaid isikuid oma äranägemise järgi.³¹ Järgmisel aastal anti korraldus, et alates 1840. aastast mitte ühtki Läänemere kubermangude elanikku ei kinnitata gümnaasiumi või kreiskooli õpetajaks, kui ta ei suuda õpetada oma ainet vene keeles. Sama korralduse teine punkt sätestas, et alates 1842. aastast ei tohi mitte kedagi Tartu ülikooli vastu võtta, kui ta ei ole rangel eksamil näidanud vene keele põhialuste tundmist (строгий экзамен в основательном знании Российского языка).³² Samal aastal lahutati Tartu ülikooli vene keele lektori ametikoht Tartu gümnaasiumi vene keele õpetaja ametikohast ning pandi esimesele kohustus õpetada vene keelt vähemalt kuus tundi nädalas.³³ 1837. aastal sätestati, et ilma vene keelt oskamata Tartu ülikoolis *grad. stud.* astet või kandidaadikraadi ei anta.³⁴

³⁰ О предоставлении чина 14 класса, при вступлении в гражданскую службу, тем из воспитанников Гимназий Дерптского Учебного Округа, кои по окончании курса оказать совершенное знание Русского языка, 20.02.1834, ПСЗ II, т. 9, № 6287.

³¹ О распространении 80 статьи Общего Устава Российских Университетов на Дерптский Университет, 19.12.1836, ПСЗ II, т. 10, № 9792.

³² О неопределении, по истечении трех лет, никого из уроженцев Остзейских губерний учителем в Гимназию или училище, если не будет способен преподавать предмет свой на Русском языке, 22.01.1837, ПСЗ II, т. 12, № 9893.

³³ Об отделении должности Лектора Русского языка при Дерптском Университете от должности учителя сего же языка при тамошней Гимназии, с увеличением окладов по сим должностям, 01.06.1837, ПСЗ II, т. 12, № 10 299.

³⁴ Потверждение Дерптскому университету, чтобы никто не будет удостоиваем звания действительного студента, кандидата и лекаря без знания русского языка (1837), *Общий алфавитный указатель ко второму полному собранию законов, т. 4, Указатель (Т–Я)*, 85 (aineregister viitab vale õigusakti numbrit).

Juba 1803. aastal antud Senati korraldusega lubati protestandi pastoriteks kinnitada ainult neid mehi, kes on õppinud Tartu usu-teaduskonnas.³⁵ Sarnane korraldus katoliku preestrite kohta seati sisse ka seoses Vilniuse ülikooliga, kus avati katoliku peaseminar. Kui Eesti- ja Liivimaa vallutamise 18. sajandi alguses oli Venemaa saanud endale mõnisada tuhat luterlasest alamit – lisaks Peeter I Venemaale kutsutud protestantidele Saksa riikidest, Madalmaadest ja Inglismaalt –, siis Poola jagamistega sattus Vene võimu alla mitu miljonit katoliiklast, kes elasid Kuramaa ja Latgale ning praeguse Lääne-Ukraina, Lääne-Valgevene ja Ida-Poola territooriumil. Seisuslikus ühiskonnas oli tähtis seegi, et katoliiklik poola aadel oli väga arvukas ja mõjukas.³⁶

1803. aasta jaanuaris moodustati Moskva, Tartu ja Vilniuse ülikooli, Kaasani ja Harkivis asutatavate ülikoolide ning Peterburi teaduste akadeemia juurde õpperingkonnad ja määrati nende kuraatorid: haridusministri abi Mihhail Muravjov (Moskva), välisministri abi krahv Adam Czartoryski (Vilniuse), kindralmajor Friedrich Maximilian von Klinger (Tartu), krahv Seweryn Potocki (Harkivi), krahv Gotthard Johann von Mannteufel (Kaasani) ja tegelik kammerhärra Nikolai Novosiltsev (Peterburi).³⁷ Kaks venelast, kaks sakslast ja kaks poolakat; siis resideerisid kõik kuraatorid veel pealinnas ja olid keisri lähikondlased. 5. novembril 1804 anti Moskva, Harkivi ja Kaasani ülikooli põhikirjad ning lõpetati sellega esimese reorganiseerimine ja kahe viimase asutamine.³⁸ Samal päeval andis keiser ka gümnaasiumide ja koolide tüüpõhikirja. Ülikoolide kui õpperingkonna keskuste kaudu valitseti gümnaasiume, mida pidi olema vähemalt üks igas kubermangus. Gümnaasiumide tähtsaim eesmärk oli valmistada noormehi ette ülikooli astumiseks. Güm-

³⁵ Об обучении молодых людей в округе Дерптского Университета посвящающих себя духовному званию, потребным к тому знаниям с сем же Университете, и неопределении их в пасторы, без свидетельства о их обучении в оном, 21.03.1803, *ПСЗ I*, т. 27, № 20 675.

³⁶ О учреждении при Виленском Университете Главной Семинарии для духовенства Римско-Католического исповедания, 18.07.1803, *samas*, № 20 853.

³⁷ Об учреждении учебных округов, с назначением для каждого особых Губернии, 04.01.1803, *samas*, № 20 598.

³⁸ Об Уставах Московского, Харьковского и Казанского Университетов и подведомых оным учебных заведений, 05.11.1804, *ПСЗ I*, т. 28, № 21 497; Moskva, Harkivi ja Kaasani ülikooli põhikiri, *samas*, vastavalt № 21 498, 21 499 ja 21 500.

Tabel 1. Venemaa ülikoolid kuni 1917. aastani

Paul I (1796–1801)	Moskva ülikool (1755) Vilniuse poolakeelne ülikool (1578/1781) ← Poola jagamine 1795 Tartu ülikooli (1632....1710) taasavamise ettevalmistus ← Eesti- ja Liivimaa alistamine 1710 ning kapitulatsioonide üks tingimus
Aleksander I (1801–1825)	1802 aprill/detsember – Tartu saksakeelse ülikooli avamine 1802 september – haridusministeeriumi moodustamine 1804 Harkovi ja Kaasani ülikooli asutamine 1816 Varssavi poolakeelse ülikooli asutamine 1819 Peterburi ülikooli asutamine
Nikolai I (1825–1855)	1827 Turu rootsikeelne ülikool (1640) viiakse Helsingisse ← Soome liitmine Venemaaga 1809 1831/1832 Vilniuse ja Varssavi ülikooli sulgemine 1834 Kiievi venekeelse ülikooli asutamine
Aleksander II (1855–1881)	1857/1862 Varssavi ülikooli taasavamine 1865 Odessa Novorossija ülikooli asutamine 1869 Varssavi ülikooli reorganiseerimine venekeelseks ülikooliks ← Poola ülestõus 1863 1878 Tomski ülikooli asutamine
Aleksander III (1881–1894)	1889–1894 Tartu ülikooli üleviimine venekeelsele õppetööle (v.a usuteaduskond)
Nikolai II (1894–1917)	1909/1917 Saraatovi ülikooli asutamine

naasiumi tüüpõppekavas nähti ette ladina, saksa ja prantsuse keel, geograafia ja ajalugu, sealhulgas pühakute elulood ja antiikajalugu, statistika, filosoofia, poliitökonoomia, puhas ja rakendusmatemaatika, eksperimentaalfüüsika ja looduslugu, aga ka kaubandusteaduste ja tehnoloogia alused ning joonistamine.³⁹

Viimane Aleksander I aegne ülikool oli 1819. aasta veebruaris asutatud Peterburi ülikool. Õieti reorganiseeriti ülikooliks 18. sajandi lõpus asutatud Pedagoogiline Peainstituut. Ülikool tegutses peainstituudi põhikirja järgi kuni Moskva ülikooli põhikirja ülevõtmiseni ja selles oli õigus-, füüsika-matemaatika- ja ajaloo-keeleteaduskond. Arstiteaduskonda Peterburi ülikoolis ei olnud, sest Peterburis asus 1798/1808. aastal asutatud arstiteaduse ja kirurgia akadeemia.⁴⁰ Nii-

³⁹ Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам, *самос*, 05.11.1804, № 21 501.

⁴⁰ Об учреждении Университета в Санктпетербурге, 08.02.1819, *ПСЗ I*, т. 36, № 27 675.

siis kuulus Aleksander I valitsemisaja lõpuks 1825. aastal Venemaa haridussüsteemi kuus ülikooli: Vilniuses ja Tartus, Moskvas, Harkivis ja Kaasanis ning Peterburis. Lisaks olid ülikoolid ka suure auto- noomiaga Poola kuningriigis ja Soome suurvürstiriigis: 1816. aasta novembris asutati Varssavi kuninglik poola ülikool⁴¹ ning 1827. aastal viidi Nikolai I käsul Turu rootsikeelne ülikool Helsingisse.

1832. aasta kevadel suleti Vilniuse poola ülikool Poola ülestõu- su tõttu. Ülikooli arsti- ja (katoliiklik) usuteaduskond viidi sisemi- nisteeriumi valitsusalasse ja need jätkasid vastavalt arstiteaduse ja kirurgia akadeemiana ning vaimuliku koolina.⁴² Needki suleti järgmisel kümnendil. Vaimuliku kooli asemel asutati Peterburis rooma-katoliku akadeemia, arstiteaduse ja kirurgia akadeemia aga viidi 1840. aastal üle haridusministeeriumi haldusalasse ja tegutses alates 1841. aastast Kiievi ülikooli arstiteaduskonnana.⁴³ 1840–1841 jätkas Vilniuse arstiteaduse ja kirurgia akadeemia 12 endist tudengit oma õpinguid Tartus.⁴⁴ Tartu ülikooli arstiteadus- kond võitis Vilniuse akadeemia sulgemisest palju. Saadi juurde kol- me korralise professori ja kolme kliinikuassistendi ametikohad ning õpetatud apteekri, apteekriabilise ja prosektori abi ametikoht koos lisarahastusega inventari ja ruumide jaoks.⁴⁵ Vilniuse arstiteaduse ja kirurgia akadeemia sulgemise põhjus oli sealsete üliõpilaste riigivastane patriotlik tegevus, millel oli mõju ka Tartu ülikooli poola tudengite seas.⁴⁶

⁴¹ Varssavi ülikoolis oli viis teaduskonda: teoloogia, õigus- ja haldus-, arsti-, füüsi- ka-matemaatika- ja kunstide teaduskond. Vt *Dziennik praw Królestwa Polskiego*, T. 13, nr. 51, 92–93 (7./19.11.1816), digiteeritud, Podlaska Digital Library, <http://pbc.biaman.pl/dlibra>. Varssavi ülikool suleti 1830.–1831. aasta Poola ülestõu- su järel.

⁴² О закрытии Виленского Университета, и о передаче в Министерство Внутренних Дел Медицинского и Богословского факультетов, 01.05.1832, *ПСЗ II*, т. 7, № 5317.

⁴³ О принятии в управление его Медико-Хирургических Академий Московской и Виленской, 29.04.1840, *ПСЗ II*, т. 15, № 13 423 ja Высочайше утвержденный Устав Императорского Университета Св. Владимира, 09.06.1842, *ПСЗ II*, т. 17, № 15730.

⁴⁴ Ludwig Nathanson, Tytus Chałubiński, Antoni Kryszka, Leonhard Struczyński, Józef Lissowski ja Wiktor Hassmann (matrikli nr 4136–4141), Emil Gostawski ja Christian Schnierstein (Sznierstejn) (4144 ja 4145) ning Franciszek Królewiecki, Izydor Zarem- ba, Adolph Downar-Zapolski ja Placidus Janyszewski (4168, 4183, 4211 ja 4275).

⁴⁵ О дополнительном штате Дерптского Университета, 19.10.1842, *ПСЗ II*, т. 17, № 16 093 ja lisa Штаты и таблицы, 176.

⁴⁶ Johannes Remy, *Higher Education and National Identity: Polish Student Activism in Russia 1832–1863*, *Bibliotheca Historica* 57 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuus- den Seura, 2000), 109–148.

1832. aasta detsembris asutati Kiievi õpperingkond, mis hõlmas Paremkalda Ukraina (Kiievi, Volõõnia ja Podoolia kubermang) ja Tšernigivi kubermangu.⁴⁷ 1833. aasta jõulude aegu kinnitas keiser Kiievi Püha Vladimiri ülikooli põhikirja. Esialgu oli ülikoolis ainult kaks teaduskonda – filosoofia- ja õigusteaduskond,⁴⁸ 1842. aastal lisandus Vilniuse akadeemia alusel üles ehitatud arstiteaduskond. Ülikooli õppekeel oli vene keel, kuid algul olid enamik professoreid ja üliõpilasi poolakad.⁴⁹ Vilniuse ja Varssavi ülikooli sulgemine ja venekeelse ülikooli avamine Kiievis oli Poola ülestõusu tagajärg, aga ka 1825. aastal oma surnud venna asemel troonile tõusnud Nikolai I venestuspoliitika tulemus. Tartu ülikooli riivas see katsetena tugevdada riiklikku kontrolli ülikooli ja üliõpilaskonna üle, tõhustada survet vene keele omandamiseks ning piirata maksualusest seisusest isikute vastuvõtmist ülikooli. Viimasest allpool lähemalt.

Seisuslik Venemaa

Seisuslik ühiskond põhines eeldusele, et igaühel on ühiskonnas ja riigis temale Jumala poolt määratud koht. Ühiskond jagunes seisusteks – aadliks, vaimulikeks, linnaelanikeks ja kõige väiksemate õigustega maaelanikeks, talupoegadeks, ning igal seisusel oli oma roll. Aadlike päralt oli valitsemine ja otsuste langetamine, vaimulikuseisus tegeles Jumala teenimise ning ühiskonna vaimse ja perekondliku valdkonnaga, linnaelanike päralt oli tähtsamana kaubandus ja vähem tähtsana käsitöö. Maa, ainus, mis ise vilja kandis ning tagas toidu ja peavarju, kuulus riigile või aadlile ja selle harimine oli maaelanike, talupojaseisuse kohustus. Aadli õigus ja aukohus oli valitseja teenimine sõjaväes ja tsiviilteenistuses. Kui paljude teiste Euroopa riikide alamad said vabadusi juurde alates 17. ja 18. sajandist läbi revolutsioonide või reformide (nt Briti parlamendireformid), siis Venemaa oli aeglasemate seas: kõik inimesed vaatamata soole, sei-

⁴⁷ Об учреждении Киевского Учебного Округа, 14.12.1832, *ПСЗ II*, т. 7, № 5825.

⁴⁸ Высочайше утвержденный Устав Университета Святого Владимира, 25.12.1833, *ПСЗ II*, т. 8, № 6670. Keisri ukaas publitseeriti 10. jaanuaril 1834, uue kalendri järgi on ka asutamisaakt ise juba 1834. aastast, mida loetakse Kiievi ülikooli asutamisaastaks.

⁴⁹ Remy, *Higher Education and National Identity*, 61–62.

susele, rahvusele või usutunnistusele kuulutas Venemaal võrdseks alles Ajutine Valitsus 20. märtsil (2. aprillil) 1917.⁵⁰

Venemaa oli alates 16. sajandist vallutanud või endaga liitnud palju riike, rahvaid ja hõime, 18. sajandil vallutati ka Läänemere kubermangud. Enamasti säilitati suur osa allutatud maade õiguskorrast, sealhulgas seisusekorraldus. Liidetud maade seisustele anti privileegid, mis jätsid alles enamiku nende senistest eesõigustest. Kohalikud õiguskorraldused lõimiti Vene Seaduste Kogusse, sealhulgas ka kolmeosaline (asutused, seisused ja eraõigus) Balti provintsiaalõigus.

Vene seisusteseadustik jaotas keisri alamad kolme suurde rühma: põlised linna- ja maaelanikud (природные обыватели), muulased (инородцы) ja välismaalased.⁵¹ Muulaste rühma kuulusid Põhja-Venemaa ja Siberi rahvad ning enamasti rändava eluviisiga stepirahvad Põhja-Kaukaasiast Turkmeenia ja Kasahstanini, aga ka juudiõigustelised.⁵² Lisaks jaotusele linna- ja maaelanikeks jagunesid keisri alamad maksuvabasse ja maksualusesse seisundisse. Maksuvabad (неподатные) seisused olid aadel ja vaimulikud, 1832. aastal lisandus aukodanikuseisus. Maksualused (податные) olid kõik ülejäänud linna- ja maaelanikud (городские и сельские обыватели).⁵³ Maksuna peeti siin silmas suhet Peeter I poolt 18. sajandi alguses kehtestatud isikuehk pearahamaksuga. Teised maksud, nt maamaks, laienesid ka privilegeeritud seisustele. Maksuvabade seisuste liikmed olid vabastatud nekrutikohustusest ja neile ei saanud karistusena määrata ihunuhtlust. Pearahamaksust tulenes märgatav osa riigitulust, nii et tõrksus vabaduste laiendamisel ei olnud ainult märk tagurlikust suhtumisest inim- ja kodanikuõigustesse, vaid selle taga oli ka riigi rahavajadus. Alguses kulus raha ennekõike regulaararmee ülalpidamiseks.

Aadli definitsioon kuni 1917. aastani kehtinud Vene seisusteseadustikus pärines Katariina II 1785. aastal antud aadli armukirjast⁵⁴: „Aadlitiitel tuleneb möödanikus teenetega silma paistnud meeste

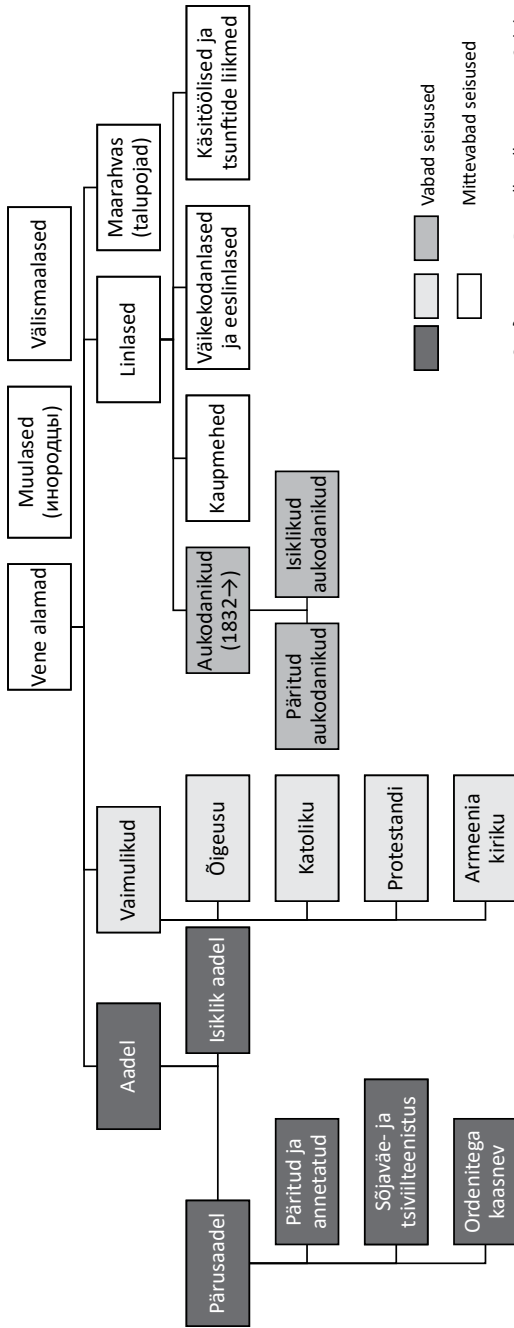
⁵⁰ Александр Миндлин, „История „процентных норм“. (Ограничения в общем образовании евреев в XIX – начале XX вв.)“, КОРНИ 2003, № 20, http://amindlin.narod.ru/prot_norm.htm (10.09.2020).

⁵¹ *Свод законов Российской империи, (СЗ) т. IX, Законы о состояниях (Санктпетербург, 1899), § 1.*

⁵² Samas, § 762.

⁵³ Samas, § 2.

⁵⁴ *Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства, 21.04.1785, т. 22, № 16 187.*

Свод законов Российской империи, 9. кн.,
Законы о состояниях, издание 1899 года.

Joonis 1. Seisused Venemaal (lihtsustatult).

voorustest ja heategudest, millega nad teenistuses või teenete eest omandasid õilsa tiitli, mis on pärandatav nende järeltulijatele. Õilsate all mõistetakse kõiki, kes ise või kelle esivanemad on sünni poolt õilsat verd või kellele monarhid on selle auväärse [tiitli] annetanud.⁵⁵ 1899. aastal jagunes pärusaadel kuude alaliiki:

- 1) annetatud või päritud,
- 2) sõjaväeteenistuses või
- 3) tsiviilteenistuses või ordenitega väljateenitud tiitel,
- 4) tituleeritud aadel (s.o parunid, krahvid ja vürstid),
- 5) välismaa suguvõsad ning
- 6) iidset õilsat suguvõsade (древные благородные дворянские роды).⁵⁶

Viimaste all peeti silmas suguvõsade, kes 1785. aastal olid vähemalt 100 aastat vanad. Pärandatava aadlitiitli andis ükskõik millise Vene ordeni I klass ning Püha Vladimiri ordeni ja Püha Georgi ordeni (mitte segi ajada Georgi ristiga) kõik klassid.⁵⁷ Püha Georgi ordenit annetati sõjaliste teenete eest. Püha Vladimiri ordeni kõige madalama, IV klassiga autasustati laitmatu teenistuse eest tsiviilteenistuses 35 ja sõjaväes (ohvitserina) 25 aastat.⁵⁸ Näiteks tõusis Vladimiri IV klassi ordeni kavalerina Vene pärandatavasse aadliseisusse hulk baltisaksa literaate-gümnaasiumiõpetajaid.⁵⁹ Ordenite väljateenimisel tsiviil- või sõjaväeteenistuses oli ette nähtud järjekord: Püha Stanislavi III, Püha Anna III, Püha Stanislavi II, Püha Anna II, Püha Vladimiri IV, Püha Vladimiri III, Püha Stanislavi I, Püha Anna I, Püha Vladimiri II, Valge Kotka (endine Poola orden), Püha Aleksander Nevski ja Püha Aleksander Nevski orden briljantidega.⁶⁰

Teenistus sõjaväes või tsiviilametis oli mittevabast seisusest andekamatele poistele ahvatlev; aadlikest ja vaimlikest ning kaupmeestest-käsitöölisestki eeldati jätkamist oma isa või esiisade valitud ning seisuslikult ja sissetulekuga kindlustatud elurajal. Nii see ka enamasti oli kuni 19. sajandi teise pooleni, kui seisuslik korraldus hakkas ilmutama selgeid märke ühiskonna arengule jalgujäämisest.

⁵⁵ *Законы о состояниях* (1899), § 15.

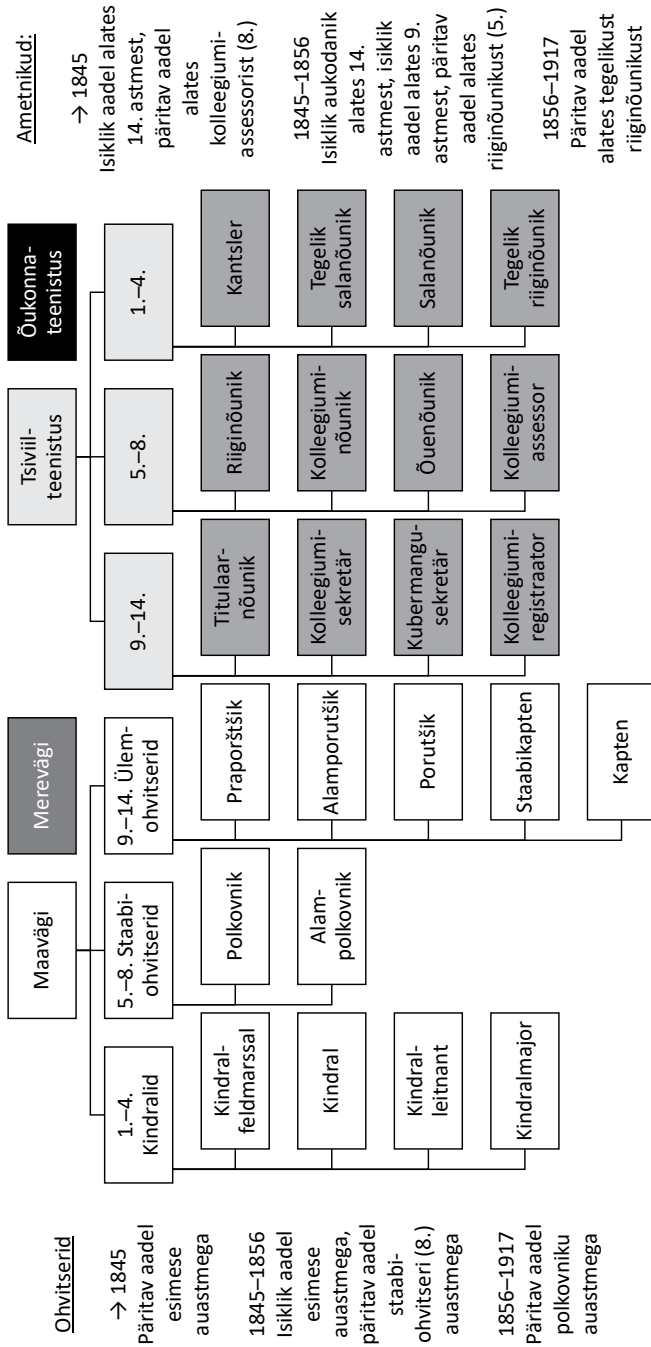
⁵⁶ Samas, § 17.

⁵⁷ Samas, § 35.

⁵⁸ *Свод законов Российской империи, т. I, ч. II, Учреждения министерств, кн. VIII, Учреждение орденов и других знаков отличия*, (Санктпетербург, 1892), § 386–408.

⁵⁹ Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 28.

⁶⁰ *Учреждение орденов и других знаков отличия* (1892), § 106.

Joonis 2. Seisuslik tõus riigi- ja sõjaväeteenistuses.

Lisaks pärandatavale oli ka **isiklik** ehk **eluaegne aadliseisus** (личное дворянство). Eluaegne aadliseisus, mis lastele ei pärandunud, kaasnes kindlaksmääratud au- või teenistusastme väljateenimisega sõjaväe- või tsiviilteenistuses, samuti kõigi Vene ordenite kõigi järkudega peale nende, mis andsid pärandatava aadliitiiti.⁶¹ Aadliseisuse seostest au- ja teenistusastmetega üksikasjalikumalt allpool.

Läänemere kubermangud oli üks Venemaa vallutatud aladest, kus kehtis vastavalt 1710. aastal kohalikele seisustele antud privileegidele oma õigussüsteem. Vene linnaseadus laiendati Läänemere kubermangudesse 1877. aastal, politsei- ja kohtukorraldus 1880. aastate lõpul, kuid märkimisväärne osa provintsiaalõigusest kehtis kuni 1917. aastani. Viimase seas olid rüütelkondade omavalitsusvõimu ning aadli ja linnaseisuste staatust sätestavad osad, talurahvaseisuse omavalitsust ja maaomandit reguleerivad talurahva- ja kogukonnaseadused ning eraõigus. Balti provintsiaalõiguse kaks esimest osa olid kodifitseeritud 1845. ja eraõigus 1864. aastal.⁶² Läänemere kubermangudes kaotati pärisorjus pea pool sajandit varem kui enamikus Venemaa kubermangudes. Seetõttu määratlesid Läänemere kubermangude talurahvaseisuse staatuse kubermangude talurahvaseadused ja kolme kubermangu ühine kogukonnaseadus.⁶³

⁶¹ *C3, т. IX, Законы о состояниях* (1899), §§ 45–51.

⁶² *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, I Teil, *Behördenverfassung* ja *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II Teil, *Ständerecht* (mõlemad St. Petersburg: Buchdruckerei der 2. Abt. Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzlei, 1845) ning *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, T. 3, *Privatrecht* (St. Petersburg, s. n., 1864).

⁶³ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II, § 1; Высочайше утвержденное Лифляндское Крестьянское Поземельное Уложение, 09.07.1849, *ПСЗ II*, т. 24, № 23 385, ja *Liivlandima Tallorahwa Seaduse-ramat* (Tartu: Schünmanni lesk ja Mattiesen, 1850); Высочайше утвержденное положение о крестьянах Лифляндской губернии, 13.11.1860, *ПСЗ II*, т. 35, № 36 312 ja *Lihwlandi Talorahwa-Seadus; 13. Nouembril 1860 Kõigekõrgemalt kinnitatud* (Tartu: H. Laakmann, 1863); Высочайше утвержденные: 1) Положение о крестьянах Эстляндской губернии, и 2) Дополнительные к сему Положению особые правила для водворенных в Эстляндской губернии Шведских крестьян, 05.07. (15.09.) 1856, *ПСЗ II*, т. 31, № 30 693 ja *Eestimaal Talorahwa Seadus* (Reval: s. n., 1858); Высочайше утвержденное Положение о волостном общественном управлении в Остзейских губерниях, 19.02. (18.03.) 1866, *ПСЗ II*, т. 41, № 43 034 ja *Makogukonna Seadus Baltia-merre kubbermangudele Ria-, Tallinna- ja Kura-male* (Reval: s. n., 1866). Varasemast ajast vt ka 1804., 1816., 1817. ja 1819. aasta talurahvaseadused vastavalt Eesti-, Kura- ja Liivimaal, millega talupojad said isikliku vabaduse ilma õigusetä väikemaomandile.

Balti seisustekorralduses olid mõned erinevused võrreldes Vene omaga. Aadel jagunes Läänemere kubermangudes põlisaadliks ehk matrikliaadliks (*Stammadel, Indigenatsadel*), kes olid kantud Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa ja Piltene ning Saaremaa rüütelkonna aadlimatriklisse, ning aadliks, kes ei olnud matriklitesse kantud.⁶⁴ Põlisaadli hulka arvati vastuvõtmisega ühte neljast rüütelkonnast. Liivi-, Kura- ja Saaremaa rüütelkond võtsid uusi liikmeid salajasel, Eestimaa rüütelkond aga avalikul hääletusel. Rüütelkonda vastuvõtmise tingimus oli rüütlimõisa omamine. Kui aga keiser oli kellelegi mõnes Läänemere kubermangus rüütlimõisa annetanud, loeti ta automaatselt vastava rüütelkonna liikmeks.⁶⁵ Näiteks – kuigi keisri ihuarst, eesti päritolu Philipp Karell saavutas Vene riigiteenistuses salanõuniku teenistusastme ja sellega kaasneva pärandatava aadliseisuse, oleks ta mõne Balti rüütelkonna liikmeks ja Balti põlisaadlikuks saanud ainult juhul, kui keiser oleks talle siin rüütlimõisa annetanud. Seda ei juhtunud. Seesama kehtib suure hulga Balti literaatide kohta, kes teenisid välja Vene pärandatava aadlititli ja lisasid mõnikord oma nime ette partikli „von“, kuid Balti põlisaadlisse ei kuulunud.⁶⁶

Luteri kiriku korraldus rajanes 1832. aasta Venemaa evangeelse luteri kiriku seadusele.⁶⁷ Luteri (ja teised protestandi) vaimulikud kuulusid vaimulikuseisusse, nende lastel olid aga isikliku aadliku õigused (kelle lapsed omakorda said pärandatava aukodaniku seisuse). Vaimulikuseisusest luteri kirikuametite kandjate loetelu oli lõplik ja neil pidi olema usuteaduslik kõrgharidus: piiskopid, peakonsistooriumi asepresident, kindralsuperintendendid ja superintendendid, ülemkonsistooriuminõunikud, konsistooriumiassessorid, praostid, konsistooriumi aunõunikud, ülempastorid, pastorid diakonid, adjunktõpetajad ja kodupastorid.⁶⁸

⁶⁴ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II, § 7–8.

⁶⁵ Samas, § 10–18 (vt ka erinevusi eri rüütelkondade vastuvõtukorralduses).

⁶⁶ Vt ka Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 28; Ta kirjutab, et distants aadli ja literaatide ehk mitteaadlikest ülikoolis õppinud meeste vahel hakkas vähenema alles 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, kuid ei kadunud päriselt kunagi. Teisalt ei lisanud mõned teenistuses päritava aadlititli väljateeninud Kuramaa literaadisuguvõsad oma perekonnanime ette „von“ partiklit samuti seisuseuhkusest.

⁶⁷ Высочайше утвержденный Уставъ Евангелическо-Лютеранской Церкви в России, ЛСЗ II, № 5870.

⁶⁸ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II, § 898, 900, 928.

Kodanikuseisust (sks k *Bürger*) tunti Euroopas, sealhulgas Saksamaal ja ka Läänemere provintsides, alates keskajast. Nimetus (ladina k *burgenses*) tuleb sõnast kindlus – *Burg* – mille juures maaelanikud keskajal ja varemgi kaitset otsisid ning kus osa neist ajapikku alalise elukoha ja sissetuleku leidis. Alates 17. sajandist tunti Saksa riikides ka riigimaksudest vabastatud kodanikustaatus – *Exemt* (lad k *eximere* – välja jätma, vabaks laskma), mida valitsejad annetasid riigile materiaalseid või ka muid teeneid osutanud isikutele, kes ei olnud ei aadlikud ega vaimulikud. Venemaal selliseid seisuslikke staatusi ei olnud.⁶⁹ 19. sajandil oli termin *Exemt* üliõpilase isa seisusemääratlusena kasutusel Tartu ülikooli sel ajal veel saksakeelsetes matrikliraamatutes.⁷⁰

Venemaal nimetati maaelanikke, kes vürsti kutsel tema asukohalinnades (desse) elasid ja vürsti antud maal elasid, meštšaniniteks (vn *мещанин*, tuleb mõistest *княжеские места*). Nad tegelesid kaubanduse ja käsitööga ja neist kasvas välja jõukate kaupmeeste kiht.⁷¹ Seisus „meštšanin“ tähistas üldistavalt linna alamkihte, eeslinnarahvast või väikekodanlasi, kuid meštšaninite hulka kuulus 19. sajandi lõpus mitmesuguseid seisuslikke kihte alates töösturitest ja väikekaupmeestest kuni äsja maalt linna tulnuteni.

Läänemere kubermangude linnades moodustasid kaupmehed ja käsitöölised juba keskajal oma tsunftid ja gildid nagu Saksa linnadeski. Liivi-, Eesti- ja Kuramaa linnades ning Narvas (mis kuulus Peterburi kubermangu) jagunes linnaelanike seisund üldise nimetusega kodanikud 1845. aasta seisusteseadustiku järgi kuude seisusesse nagu ülejäänud Venemaalgi:⁷²

- 1) aukodanikud,
- 2) kaupmehed, kes on gildide liikmed,
- 3) kõik, keda Läänemere kubermangudes on olnud tavaks nime-
tada literaatideks,

⁶⁹ Eugen Blumenbach, „Zur Geschichte der Ehrenbürger und Exemten und ihrer sozialen Lage,“ *Baltische Monatsschrift für Russland der Baltischen Monatschrift*, Jg. 56 (1914) Nr. 7 (Juliheft): 522–528 (siin 522–523).

⁷⁰ Esimesena 1864. a immatrikuleeritud Oscar Stieda puhul, kelle isa, poja ülikooli astumise ajaks surnud Eduard Stieda määratleti kui „Literat und Exemt“. Eduard Stieda oli Riias õuekohtu advokaat (autori andmebaas).

⁷¹ Blumenbach, „Zur Geschichte der Ehrenbürger“: 523–524.

⁷² „В сем смысле к состояннью городских обывателей под общим названием граждан принадлежат,“ *СЗ*, т. IX, *Законы о состояниях* (1899), § 503.

4) väikekodanlased ehk eeslinnarahvas (sks k *die Kleinbürger oder Beisassen*),

5) tsunftide liikmed,

6) vabad inimesed, teenijad ja töölised.⁷³

Lisaks sätestas Läänemere kubermangude seisusteseadustik, et Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ning Narva linnaelanikud jagunevad üldises plaanis kodanikeks ja mittekodanikeks (*Nichtbürger*). Viimased olid inimesed, kes ei kuulunud kodanike linnakogukonda ja kellele ei laienenud kohalik kodanikuõigus. Nendel olid üleriiklikust seisusteseadustikust tulenevad õigused ja kohustused, kui need – mõnevõrra lihtsustatult – ei olnud vastuolus kodanike linnakogukonna õiguste ja kohustustega.⁷⁴ Kõik linnaelanikud peale aadlike, vaimulike ja alates 1832. aastast ka aukodanike olid vaatamata tegevusalale maksualused.

Linnade ja linnaelanike õigused ja kohustused oli Katariina II sätestanud asehalduskorra ajal 1785. aastal,⁷⁵ kuid 1796. aastal troonile tõusnud Paul I tühistas suurema osa asehalduskorra aegseid reforme. 1832. aastal asutas keiser Nikolai I oma manifestiga kolmanda vaba seisuse, **aukodanikuseisuse**, mis jagunes pärandatavaks ja isiklikuks. Uue seisuse loomist põhjendati kaubanduse arenguga linnades, millega linnaelanike senine staatus ei olnud enam vastavuses. Seisus puudutas linnaelanike jõukamat osa, kaupmehi, kuid manifest lubas taotleda aukodaniku seisust ka haritud meestel. Nendest said isikliku ehk eluaegse aukodaniku seisust taotleda:

- 1) mõne Vene ülikooli grad. stud. või kandidaadikraadiga lõpetajad, kes säilitasid sealjuures õiguse astuda riigiteenistusse;
- 2) vabast seisusest kunstnikud, kes olid lõpetanud kunstide akadeemia.

Aukodaniku seisust võidi annetada välismaalastest teadlastele, kunstnikele ja kaupmeestele ning manufaktuuride ja vabrikute valdajatele. Seda ka siis, kui nad säilitasid oma riigi kodakondsuse. Pärandatava aukodanikuseisuse said isiklike aadlike lapsed. Pärandatavat aukodanikuseisust võisid taotleda ka kaupmeheseisuse

⁷³ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II, § 941.

⁷⁴ Samas, §§ 942–944.

⁷⁵ Грамота на права и выгоды городам Российской Империи, 21.04.1785, ИСЗ I, т. 22, № 16 188.

liikmed ning teiste vabade seisuste liikmed, kes olid silma paistnud teaduses või kunstides (s.o Vene ülikoolide magistrid ja doktorid ning kunstide akadeemia kasvandikud teatud tingimustel), ja ülalnimetatud välismaalased. Pärandatava aukodaniku seisust võisid taotleda juudid neile lubatud asualal silmapaistvate teenete eest teaduses, kunstis, kaubanduses ja tööstuses.⁷⁶

Juudid olid piiratud õigustega usukogukond kuni Tsaari-Venemaa lõpuni. Väljapääsu allasurutud seisusest pakkunuks alguses ainult usuvahetus, mis enamiku juutide jaoks oli mõeldamatu. Aukodaniku seisus avas ühe kitsa värava elukoha-, tegevusala- jt piiranguteta ühiskonda. 1834. aastal kehtestatud üksikasjalik määrustik juutide kohta määras muu hulgas juutide haridusest tulenevad õigused ja vabadused. Gümnaasiumi lõpetanud juutidel lubati astuda kogu riigi kõrgematesse õppeasutustesse. Ülikoolide arstiteaduskondadesse ja Peterburi arstiteaduse ja kirurgia akadeemiasse astunud juudid võisid väga hea õppeedukuse korral saada ministeeriumi loal kroonustipendiaatideks. Väga hea õppeedukusega juutidel lubati omandada teaduslikke kraade üldistel alustel. Juudid, kes omandasid *grad. stud.*, kandidaadi- või magistrikraadi, võisid taotleda isikliku, doktorid aga pärandatava aukodaniku seisust. Erakordse võimekuse korral, mida pidi kinnitama haridusministeerium, võisid doktori-kraadiga juudid astuda riigiteenistusse ülikoolides või ka üldisesse tsiviilteenistusse, aga seda ainult keisri igakordsel loal.⁷⁷ Ülikoolide teenistusse või tsiviilteenistusse võetud juutidel lubati elada nii Venemaa sisekubermangudes kui ka Moskvas ja Peterburis, muidu oli juutidel lubatud elada ainult kindlaksmääratud asualal.⁷⁸ Ilmselt olid need soodustused ajendatud gümnaasiumide ja ülikoolide väikesest populaarsusest aadlike seas ning sellest tulenevast haritud

⁷⁶ Манифест об установлении нового сословия под названием Почетных Граждан, 10.04.1832, *ПСЗ II*, т. 7, № 5284.

⁷⁷ Высочайше утвержденное Положение о Евреях, 13.04.1835, *ПСЗ II*, т. 10, № 8054, §§ 105, 108, 110–111.

⁷⁸ Läänekubermangud, Novorossija ja Tauria kubermang (sh Krimm) ning Jekaterinoslavi, Tšernigivi ja Poltava kubermang. 18. sajandi Poola jagamistega Venemaa-le läinud Poola vojevoodkondades säilisid seal juba sajandeid kehtinud juutide vabadused. Juutidel oli lubatud elada Kuramaa kubermangus, Riias ja selle Väina jõe Kuramaa-poolsel kaldal asunud satelliitlinnas Slokas, aga ainult nendel, kes olid revisjonikirjade järgi seal alalised elanikud, juutide sisseränne sinna oli keelatud. Vt samas, §§ 3–5.

ametnike puudusest. Juutide osakaal kõrgkoolides hakkas kiiresti kasvama ja peagi kehtestati piirid (nn *numerus clausus*) juutide vastuvõtule gümnaasiumidesse ja ülikoolidesse sõltuvalt piirkonnast, enamasti võis juute olla 5–10% sisseastujatest. Juutide määrustikus ettenähtud soodustused oli üks põhjusi, miks veel 20. sajandilgi oli Venemaa ja selle järglasriikide arstide seas väga palju juute. Kohtunikeks, advokatuuri ja sõjakoolidesse juudiusulisi Venemaal ei võetud.

Hiljem said pärandatava aukodanikuseisuse ka nooremohvitseride lapsed (vt allpool), samuti vastava teenistusastme ametnike lapsed, õigeusu ja armeenia Gregoriuse kiriku preestrite lapsed ning õigeusu djakkide, kirikuteenrite ja psalmilauljate pojad, kes lõpetasid vaimuliku seminari või akadeemia.⁷⁹

Niisiis oli aukodanikuseisus ülikoolihariduse omandanud alamast seisusest meeste väljapääsuks mittevabast seisusest ka sel juhul, kui nad riigiteenistusse või sõjakooli ei astunud.

Alamast seisusest ülikooli jõudnud mehed olid Balti kubermangudes enne 19. sajandi viimast kolmandikku enamasti linnaelanike seast. Linna ülemkihtide liikmete poegade (kellest suurem osa oli kas aukodanike või Vene pärus- ja isiklike aadlikena vabast seisusest) ja kaupmehepoegade kõrval, kelle arv hakkas kasvama samuti 19. sajandi viimasel kolmandikul, oli hulk väikekodanlaste (meštšanin) poegi. Väikekodanlaste hulka kuulusid ka mitteaadlikest või -aukodanikest mõisaametnikud, rentnikud ja omanikudki, kes ei kuulunud talupojaseisusse. Ühe või teise linna väikekodanlaste maksunimekirja võisid astuda kõik maaelanikud ja lisaks isiklike aadlike pojad, kellel polnud ohvitseriauastet, kuid kes olid pärinud aukodanikuseisuse, muulased ja kõik teised, kellel oli kas õigus või kohustus valida oma eluviis (vn *род жизни*). Inimesi, kellel oli eluviisi valimise kohustus, oli kümme-kond kategooriat, alates väljaspool abielu sündinutest, leidlastest ja nendest, kes oma vanemaid ei mäletanud, kui nad ei kuulunud ühtegi seisusse, ja lõpetades apteekriabiliste ja alamate kantseleiametnike lastega.⁸⁰ Mõnikord aetakse väikekodanlased (meštšaninid) segi raznotšiinetsitega (разночинец, eesti keelde tõlgitud ka kui „segaseisuslane“, mis on veidi eksitav).

⁷⁹ СЗ, т. IX, Законы о состояниях (1899), § 511.

⁸⁰ Samas, § 561–562.

Viimased olid enne aukodanikuseisuse loomist maksuvabad isikud, kes ei kuulunud isikliku aadli sekka.⁸¹

19. sajandi esimestel aastakümnetel, kui eksamikorraldus polnud veel päriselt kindlaks määratud, oli küsimuseks, mida lugeda ülikooli lõpetamiseks. Nii riigile kui ka alamast seisusest ülikooli astunud meestele oli see tähtis, sest ülikooliharidusega alamast seisusest mees tuli maksualusest seisusest vabastada. Siis ei olnud veel ka aukodanikuseisust. 1811. aastal antud ukaas sätestas, et üliõpilasi ei vabastata maksualusest seisusest enne, kui nad on lõpetanud täieliku kursuse: „Meie impeeriumis ülikoolide asutamisega tahtsime me kõigist seisustest alamatele luua vahendi kõrgeima astme teadmiste ammutamiseks. Sellega rajasime me teaduspõllu suurepärase anete teostamiseks; meil ei olnud kavatsust vabastada maksualuseid seisusi nende üldisest kohustusest: seega ülikooli astumine ei loo veel ühiskonnale liiget, kes on haritud meie eesmärgi tähenduses. Sel põhjusel ja lahendamaks arusaamatusi, mis on kerkinud asutuste vahel, määrame: üliõpilasi, kes on ülikoolidesse astunud maksualuste seisuste liikmetena ja kes soovisid end pühendada akadeemilisele kutsele või ka sõjaväe- või tsiviilteenistusele, vabastada maksualusest seisusest mitte enne, kui nad on lõpetanud täieliku ülikoolikursuse, millest haridusministeerium vastavalt nende väljendatud soovile teatagu Valitsevale Senatile,“ määrati ukaasiga.⁸²

1827. aastal keelas keiser Nikolai I mittevabade seisuste liikmete ülikooli vastuvõtmise. Keelu põhjendus võiks iseloomustada mõtteviisi igapähele juba sünniga ette nähtud tegevusvaldkonnast: „Minuni on jõudnud muu hulgas teated, et sageli õpivad nii mõisate kui ka asunduste pärisorjad gümnaasiumides ja teistes kõrgemates õppeasutustes. See on kahes tähenduses kahjulik: esiteks, need noored mehed, kes on saanud alghariduse kas mõisnike või hooletute vanemate juures, astuvad koolidesse juba halbade kommetega ja nakatavad nendega ka oma klassikaaslasi, mis takistab hoolsaid perekonnaisasid oma lapsi nendesse õppeasutustesse saatmast; teisalt aga,

⁸¹ Иван Павловский (Iwan Pawlowsky), *Russisch-deutsches Wörterbuch = Русско-немецкий словарь*, 2. trükk, vollst umgearb. und wesentlich vermehrt von I. Nikolitsch und N. Asmuss (Riga: Kymmell; Leipzig: Fleischner, 1879), 990.

⁸² О исключении студентов из оклада не прежде, как по окончании ими полного курса наук, 10.11.1811, *ПСЗ I*, т. 31, № 24 864.

need, kes paistavad silma hoolsuse ja edukusega, omandavad elulaa-di, mõtteviisi ja arusaamad, mis ei vasta nende seisusele. Sellest väl-timatult tulenevad pained muutuvad neile talumatuks ja nad langevad sageli hukatuslike unistuste või madalate kirgede küttesse.⁸³

Literaate nimetati Vene seadustes ainult ühel korral Balti sei-susteseadustiku 941. paragrahvis. Literaadiseisus ei olnud mää-ratletud seisus. Wilhelm Lenz kirjeldas seda järgmiselt: „... igauks, kes oli õppinud ülikoolis või ülikooli tasemel kõrgkoolis, nagu see oli määratud esimeste Riia linnavolikogu valimiste valimiseeskirjas,⁸⁴ juhul kui ta ei kuulunud ühte või teise Balti rüütelkonda. Literaadid olid seega kirikuõpetajad, kodanlastest juristid, arstid, kõrgemate koolide õpetajad, aga ka teiste elukutsete esindajad, mis 19. sajan-dil eeldasid akadeemilist haridust, nagu apteekrid, metsäülemad, arhitektid ja diplomeeritud insenerid. Miitavis käsitleti alates 19. sajandi keskpaigast literaatidena ka raamatukaupmehi. Kui mõne vana literaadiperekonna võsu ka ülikoolis ei õppinud, ei häirinud see tema seltskondlikku positsiooni oma eelkäijate seisuse liikmena.“⁸⁵ Literaadid olid Balti mikroühiskonna haritlaseisus, mõneti rüütel-kondadega analoogne, küll ilma matriklita; kuid literaadisuguvõsade nimed olid üldtuntud ja nende liikmed literaatidena aktsepteeritud. Literaadid olid baltisakslased; lätlased ja eestlased üldjuhul literaa-tide hulka ei tõusnud (kuigi oli erandeid). Literaatide järeltulijad abiellusid enamasti teiste literaatide lastega,⁸⁶ kuid sagedased olid ka abielud aadlike ja literaatide vahel. Vaesemate mõisaomanike tüt-red, – keda võis ähvardada vallaliseks jäämine, sest seisusekaaslas-test mehi oli vähem sellepärastki, et Venemaale teenistusse läinud mehed leidsid seal tihti ka elukaaslase, vastassuunalist liikumist oli

⁸³ О допущении в Университетах и других высших учебных заведениях к слушанию лекций одних людей свободных состояний, а помещичьих людей только в приходских и уездных Училищах и в заведениях особенного рода, для усовершенствования промышленности учрежденных; и о распространении надзора Министерства Народного Просвещения на всех без изытия Училища, кроме Военных и Духовных, 19.08.1827, ИСЗ II, т. 2, № 1308.

⁸⁴ 1877. aastal laiendati Läänemere kubermangudele Vene 1870. aasta linnaseadus, mis lõpetas rae kohaliku võimu organi funktsiooni. Sealtpeale valiti seisuse, ha-riduse, vara ja maaomandi järgi defineeritud kuuriatega valimistel linnavolikogu (linnaduuma), mis moodustas linnavalitsuse. Ülikooli tasemel kõrgkooli all peeti antud kontekstis silmas ennekõike Riia polütehnikumi. *Autori märkus.*

⁸⁵ Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 1.

⁸⁶ Samas, 29.

vähem –, ei põlanud ära ei arsti, kirikuõpetaja ega gümnaasiumi-õpetajagi kosjasid. Sellised abielud sagesid 19. sajandi II poolel, vähem Kuramaal, rohkem aga Liivi- ja Eestimaal. Tähtis osa oli siin Tartu ülikoolil, kus aadlike ja literaatide pojad kuulusid õpingute ajal samasse korporatsiooni, üksteist sinatasid ning mõisates ja linnakodudes seltskondlikult läbi käisid, kohtudes korporatsioonikaaslaste õdede, nõbude jt naissoost sugulastega.⁸⁷

Kaudsemalt puudutavad Tartu ülikooli ajalugu ka repressioonid **poola aadli** vastu pärast 1830.–1831. aasta ülestõusu. Esiteks sellepärast, et pärast Vilniuse ja Varssavi poola ülikoolide sulgemist tuli hulk läänekubermangude, aga ka Poola kuningriigi üliõpilasi Tartusse õppima. Viimaste seas oli palju usuteaduse üliõpilasi, kes olid poola luteri või poola-leedu kalvinistlike (reformeeritud) koguduste liikmed ja pastoriametisse astumiseks pididki lõpetama ainsa protestantliku usuteaduskonna Venemaal. Oli aga hulk neidki, kes ei soovinud õppida venekeelses, sealhulgas Kiievi ülikoolis, ja tulid Tartu saksakeelses ülikooli. Teiseks töid poola üliõpilased endaga Tartusse ka oma põrandaalused patriootlikud liikumised (kuivõrd need ei olnud Vene salapolitsei provokatsioon, millist võimalust ei saanud alati välistada.)⁸⁸ Kolmandaks, eelnevast tulenevana vältisid baltisaksa korporatsioonid läbikäimist poolakate Poloniaga (asutatud 1828) nii enne kui ka pärast korporatsioonide legaliseerimist 1855. aastal. Polonia registreeriti ametlikult korporatsioonina alles pärast 1905. aasta revolutsiooni; baltisaksa korporatsioonid olid loobunud oma rollist kogu Tartu üliõpilaskonna siseelu korraldajana juba 10 aastat varem.

Teenistusastmed

Tsaari-Venemaal nagu teisteski riikides kehtisid kuni 20. sajandi alguseni sõjaväe ohvitseriauaastmetele analoogsed teenistusastmed ka tsiviilteenistuses. Teenistusastmete süsteem koos kindlaksmääratud nõuetega, mille täitmisel teenistusse astumine ja edasine karjäär oli üldse võimalik, oli absolutistliku riigi oma ajas edumeelne uuendus. See oli märk valitseja positsiooni tugevnemisest kõrgeaadli suhtes,

⁸⁷ Samas, 23–28, 33–39.

⁸⁸ Vt Hiiu, „Vene üliõpilaskorporatsioonist venestamiseni,“ 148–149.

sest valitsejale ustava ametnikkonna kujundamine vähendas kõrgaadli ja õukondlaste osakaalu tegelikus riigijuhtimises. Kuid professionaalse bürokraatiaaparaadi loomine oli ka paratamatu, sest ühiskond ja selle sisemised suhted muutusid järjest keerulisemaks ning ainuüksi aadlikuna sündimisest, seisusekohasest kasvatuses ja õukondliku etiketi tundmisest ei piisanud enam pädevaks teenistuseks. Järjest rohkem oli vaja haridust ja pädevust. 1718. aastal seadis tsaar Peeter I sisse ühtse maksusüsteemi (isikumaksu pearaha vormis). Regulaararmee rajamine, mis põhines nekrutikohustusele ja mida rahastati pearahast, aitas parandada väljaõpet ja vähendas riigi sõltuvust aadli sõjalisest panusest. Riigiametnikuks saamine sõltus nüüdsest andekusest, tublidusest ja ustavusest. Esialgu ei olnud alamast seisusest ametnikke palju – kirjaoskamatute talupoegade seast kooligi jõudmine oli juba pingutus ja eeldas keskmisest palju suuremat andekust –, kuid nende arv hakkas kiiresti kasvama 19. sajandil. Uute riigiteenistuse liikmete ühiskondlik positsioon sõltus ennekõike ametikohast koos karjääri juurde kuuluvate teenistusastmete, ordenite, kõrge palga ja privileegidega, sealhulgas pensioniõigus. Ohvitseriteenistus jäi esialgu pärusaadli pärusmaaks, ehkki ohvitseriks võis saada ka andekas ja vapper alamväelane. Kuid näiteid soldatitest, kes kindraliks või vähemalt vanemohvitseriks tõusid, oli vähe. Rohkem alamast seisusest mehi jõudis sõjakoolidesse alates 19. sajandi teisest poolest.

1722. aasta jaanuaris kehtestas Peeter I 14-astmelise teenistusastmete ehk rangide tabeli eri auastmete ja teenistusastmetega maaväe, kaardiväe, suurtükiväe, mereväe, tsiviilteenistuse mitme valdkonna ja õukonnateenistuse jaoks. Teenistusastmete tabel kehtis mõnede muudatustega kuni Vene impeeriumi lõpuni 1917. aastal.⁸⁹ Tabeli eeskujuks olid Euroopa riikide teenistuskorraldused, millele osutab paljude tsiviil- ja õukonnateenistusastmete saksakeelne nimetus; ka ohvitseriauaastmete nimetused olid euroopalikud. Aja jooksul tabelit lihtsustati eriti tsiviilteenistuse osas. Kõik 14 teenistusastet olidki 19. sajandi lõpuks alles veel ainult tsiviilteenistuses,

⁸⁹ Vt Табель о рангах всех чинов, Войнских, Статских и Придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако Войнские выше прочих, хотя и старее кто в том классе пожалован был, 24.01.1722, ПСЗ I, т. 6, № 3890.

kuid 13. (provintsisekretär või kabinetisekretär) ja 11. (laevasekretär) teenistusastet enam ei omistatud. Maaväes oli aastmeid 11, mereväes kaheksa ja õukonnateenistuses kolm.⁹⁰ Teenistusastmed olid omavahel vastavuses – näiteks 10. teenistusaste oli tsiviilteenistuses kolleegiumisekretär, maaväes porutšik (leitnant) ja mereväes mitšman. Õukonnateenistuses oli madalaim 5. teenistusaste. Kõrgeim, 1. teenistusaste oli tsiviilteenistuses kantsler, maaväes kindralfeldmarssal ja mereväes kindraladmiral. Õukonnateenistuse kõrgeim, 2. teenistusaste oli ülemõuemarssal (*Обер-Гофмаршал* = sks *Oberhofmarschall*).⁹¹ 1722–1917 sai kantsleri teenistusastme üldse kümme meest, viimasena Aleksander II välisminister vürst Aleksandr Gortšakov 1867. aastal. Maaväe kindralfeldmarssaleid oli Venemaa ajaloos kokku üle 50, kindraladmirale ainult kuus.

14-astmelises rangide tabelis olid kõrgemad riigiametnikud ning ohvitserid, kindralid ja admiralid. Tsiviilteenistuse madalaima, 14. rangi saamine eeldas kõrgharidust või gümnaasiumi lõpetamist kiitusega või eelnenud kauaaegset teenistust kantsleiteenistujana ja eksamite sooritamist. Sõjaväes tuli ohvitseriks saamiseks õppida sõjakoolis. Alamametnikud (kantsleiteenistujad) ja allohvitserid rangide tabelisse ei kuulunud.⁹²

Iga mitteaadlik sai algul koos esimese ohvitseriauaastmega ka pärandatava aadlitiitli. Tsiviilteenistuses kaasnes pärandatav aadlitiitel 8. teenistusastmega (kolleegiumiassessor). Nikolai I muutis seda korda 1845. aastal: „Mitte ainult kauges minevikus, rohkem kui terve sajandi eest, Peeter I ajal, vaid isegi Katariina II valitsemisajal oli Vene sõjavägi väikesearvuline ja ka tsiviilvalitsemine nõudis võrdlemisi vähe ametnikke, nii et isikud, kellel oli 8. teenistusaste, täitsid märkimisväärselt avara tegevusvaldkonnaga ametikohti. Nüüd aga, kui riigi piirid on laienenud ja rahvaarv kasvanud ning kõigis valitsusvaldkondades on kehtestatud parem korraldus, on hädavajadus sun-

⁹⁰ Vt Приложение к статье 244: сравнительная табель чинов гражданских с чинами военными, морскими и придворными, СЗ, т. III, *Устав о службе по определению от правительства* (Санктпетербург, 1896), 206–208.

⁹¹ Samas.

⁹² Sel ajal vastas tänapäeva nooremohvitseridele (nooremleitnandist kaptenini) nimetus ülemohvitserid (vastandina allohvitserile) ja vanemohvitseridele (majorist kolonelini) staabiohvitserid. Kuid staabikapten (mõnikord ka alamkapten) ei olnud staabiohvitseri auaste, vaid kaptenile eelnev, eelviimane ülemohvitseri auaste.

dinud suurendama ohvitseride ja ametnike arvu nii sõjaväes kui ka tsiviil sfääris, mistõttu sellest tingitud erakordne aadliseisuse liikmete arvu kasv ei saa jääda Meie erilise tähelepanuta,“ kirjutati ukaasi sissejuhatuses. Riik ei olnud huvitatud pärandatava aadliseisuse liikmete arvu liiga kiirest kasvust teenistuse kaudu. Selle vastu oli ka põlisaadel. Uue korra järgi sai mitteaadlik esimesse ohvitseriaastmesse ülendamisega isikliku aadliku seisuse, esimese staabiohvitseri (s.o alampolkovniku) auastmega aga pärandatava aadliseisuse. Kui mitteaadlik ülendati ohvitseriks või isiklik aadlik alampolkovnikuks seoses pensionile minekuga, siis sai esimene isikliku aukodaniku seisuse, teine aga jäi isikliku aadliku seisusse. Tsiviilteenistuses kaasnes 14. teenistusastmega (kolleegiumiregistraator) nüüdsest isikliku aukodaniku, 9. teenistusastmega (titulaarnõunik) isiklik ja 5. teenistusastmega (riiginõunik) pärandatav aadliseisus.⁹³ 1856. aastal tõstis Aleksander II pärandatava aadliseisuse omandamise latti veelgi – „[eelkäija] eeskujul ja samadel põhjustel“, nagu kirjutatakse ukaasi sissejuhatuses. Nüüdsest kaasnes pärandatav aadliseisus tsiviilteenistuses 4. teenistusastmega (tegelik riiginõunik), sõjaväeteenistuses aga 5. teenistusastmega (polkovnik maaväes, 1. järgu kapten mereväes).⁹⁴

Teistest rangide tabelisse tehtud muudatusest märgitagu viimasena üks hilisematest (1884), millega kaotati majori auaste ja tõsteti nooremohvitseride teenistusastet ühe võrra: praporštšikud (lipnikud) ja kornetid 13., podporutššikud (alamleitnandid) 12., porutššikud (leitnandid) 10., staabikaptenid ja staabirittmeistrid 9. ning kaptenid ja rittmeistrid 8. teenistusastmele. Et igal teenistusastmel oli ettenähtud aeg, mis tuli välja teenida enne järgmisse ülendamist, kiirendas see nende meeste karjääri, kes karjääri tegid. Selle otsusega võrdsustati muu hulgas ka suurtükiväe ja inseneriväe ohvitseride teenistuskorraldus jalaväeohvitseride teenistuskorraldusega. Varem olid esimestel mõned eelised.⁹⁵

⁹³ (Манифест) о порядке приобретения дворянства службою, 11.06.1845, ПСЗ II, т. 20, № 19 086.

⁹⁴ О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й классы, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го Ранга, 9.12.1856, ПСЗ II, т. 31, № 31 236.

⁹⁵ О сравнении офицеров армейских войск в преимуществах по чинам с офицерами специальных частей и об упразднении чина Майора, 26.04.1884, ПСЗ III (1881–1913), т. 4, № 2178.

Tabel 2. Valik ülikoolide ametikohti ja neile määratud teenistusastmed

Ametikoht	1803 ¹	1804 ²	1808 ³	1820 ⁴	1832 ⁵	1842 ⁶	1857 ⁷	1863 ⁸	1865 ⁹	1884 ¹⁰
Rektor**	V	V	V	V	V	V			IV	IV
Dekaan							VI		V	V
Tartu ülikooli prorektor							V	V	V	V
Korraline professor		VII	VII	VII	VII	VII				
Arsiteaduse ja kirurgia professor		VII	VII	VII	VII	VII				
Adjunkt ja erakorraline professor	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VI	VI	VI	VI
Dotsent							VII	VII	VII	
Sündik				VIII		VIII	VII ¹			
Prosektor				VIII		VIII	VII	VII		VII
TÜ I prorektor							VI	VI	VI	VI
Raamatukogu direktor						VIII		VI		VI
Observatooriumi astronoom-vaatleja						VIII	VII	VII	VII	VII
Tartu ülikooli eradotsendid						VIII				
Doktor**	VIII	VIII		VIII						
<i>Arsiteaduse doktor; kirurgiadoktor; staabiarst või vanemveterinaar</i>			VIII		VIII					
<i>Magister</i>	IX	IX		IX	IX					
Nõukogu sekretär				IX		IX		VI		VIII
Valitsuse sekretär ja üliõpilasajade sekretär				IX		IX		IX		VIII
TÜ õpetatud apteeker							VII		VII	
Ülikooli proviisor								X		VIII
<i>Apteeker</i>			IX		IX					
Lektor				X	X ¹²	X	IX ¹³ , VIII	VIII	VIII	VIII
TÜ kohtu notar				X	X	X				
Keeleõpetaja					X ¹⁴	X				
<i>Arst, proviisor; veterinaar</i>			X		X					
Kunstioptetajad				XII	XII ¹⁵	XII	X		X	
TÜ joonistusõpetaja										
Võimlemisõpetaja					XII ¹⁶	XII			XII	
<i>Kandidaat</i>	XII	XII	XIII	XII	X					
<i>Kirurgia, farmaatsia või veterinaaria kandidaat</i>					XIII					

<i>grad. stud.</i>		XIV	XIV	XIV	XIV	XII		
<i>Apteekriabiline või -sell (Gesell)</i>				XIV		XIV		

- * Rektorile omistati teenistusaste ainult tema ametiajaks.
- ** Kursiivis on näidatud ülikooli või meditsiinaakadeemia lõpetamise või akadeemilise kraadiga saadud õigus astuda ühel või teisel teenistusastmel teenistusse, mida 19. sajandi esimesel kolmandikul käsitati samaväärselt akadeemilise ametikohaga.
- 1 Об устройстве училищ, 26.01.1803, ПСЗ I, т. 27, № 20 597, р. 26.
 - 2 Высочайше утвержденный Устав Императорского Московского Университета, 5.11.1804, ПСЗ I, т. 28, № 21 498, § 16.
 - 3 Устав Императорской Медикохирургической Академии, 28.07.1808, ПСЗ I, т. 30, № 23 185, § 78; О правилах на основании коих должны быть производимы выпускаемые из Медико-Хирургической Академии ветеринарные помощники, 3.2.1816, ПСЗ I, т. 33, № 26 121.
 - 4 Высочайше утвержденный Устав Императорского Дерптского Университета, 4.06.1820, ПСЗ I, т. 37, № 28 302, § 12.
 - 5 Свод законов Российской Империи, Учреждения, ч. III, Уставы о службе гражданской (Санктпетербург, 1832), Приложение II, Росписание чинов, 442–451.
 - 6 Свод законов Российской Империи, Учреждения, ч. III, Уставы о службе гражданской (Санктпетербург, 1842), Приложение к статье 355, Росписание должностей гражданской службы по классам от XIV до V-го включительно, 263–368.
 - 7 Свод законов Российской империи, т. III, Уставы о службе гражданской, кн. I, Устав о службе гражданской по определению от правительства (Санктпетербург, 1857), § 358 lisa (*sin alapeatükk* Министерстве Народного Просвещения, 474–488).
 - 8 Высочайше Утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов, 18.06.1863, ПСЗ II, т. 38, № 39 752, Высочайше утвержденные, 18 Июня 1863 года, штаты Императорских Российских Университетов – Штаты и таблицы, 118.
 - 9 Высочайше утвержденный Устав Императорского Дерптского Университета, 9.01.1865, ПСЗ II, т. 40, № 41 667, § 82, Высочайше утвержденный, 9 Января 1865 года, штат Императорского Дерптского Университета – samaas, ч. 2, Штаты и таблицы, 6.
 - 10 Высочайше Утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов, 23.08.1884, ПСЗ III, т. 4, № 2404, § 148; Временный штат Императорских Российских Университетов, управляемых по Общему о них Уставу – Штаты и таблицы, 258–259.
 - 11 О причислении должностей Синдиков Университетов я Правителей Канцелярий Попечителей учебных округов к VII классу, 13.11.1844, ПСЗ II, т. 19, № 18 422.
 - 12 О присвоении состоящим в Университетах Лекторам 10-го, а учителям приятных искусств и Гимнастических упражнении 12 класса Государственных чиновников, 28.12.1818, ПСЗ I, т. 35, № 27 609.
 - 13 О отнесении должности Лекторов языков в Университетах и Лицех по чинопроизводству к IX классу, 25.05.1845, ПСЗ II, т. 19, № 19 037.
 - 14 О присвоении состоящим в Университетах Лекторам 10-го, а учителям приятных искусств и Гимнастических упражнении 12 класса Государственных чиновников, 28.12.1818.
 - 15 Samas.
 - 16 Samas.

Sõjaväes moodustas ohvitseridest madalama teenistuse allohvitserkond. Enamasti ei olnud nad aadlikud, kuid allohvitserina võisid teenida ka aadlikud, kes ei olnud sõjakoolis õppinud. Nendel oli võimalus teenistuses ohvitseriks saada kiiremini kui teistel allohvitseridel. Tsiiviilteenistuse alamametnikud olid kantseleiteenistujad (*канцелярские служители*). Nemad ei olnud lõpetanud ülikooli või ülikooliga võrdsustatud kõrgkooli. Vene teenistuskorralduse seisuslikkust peegeldas kantseleiteenistujate liigitus. 1. järku arvati pärusaadlikud, 2. järku isiklike aadlike, isiklike aukodanike ja protestandi pastorite pojad, õigeusu vaimulike pojapojad jt, 3. järku aga ilma teenistusastmeta õpetlaste ja kunstnike pojad, kantseleiteenistujate pojad ja veel hulk kategooriaid, nende hulgas ka näiteks endised õukonnakoorige lauljad, kes olid pärast häälemurret koorist lahkunud.⁹⁶

Üldse ei võetud tsiiviilteenistusse välismaalasi, kaupmehi ja nende lapsi. Ülikooli puutuvalt olid erandid akadeemilise kraadiga isikud. Erandid olid ka kommertsnõunikud (*коммерции советник*) – tiitel, mis võidi annetada I gildi kaupmeestele 12-aastase tegevuse järel ja andis pärandatava aukodanikutiitli – ja I gildi kaupmehed. Teenistusse ei võetud isiklike aukodanikke ja nende lapsi (hulga eranditega, mis seda siiski lubasid), endiste maksualuste seisuste liikmeid (s.o talupojad ja väikekodanlased), aga ka nooremohvitseride pojapoegi, kelle isad ei olnud ohvitserid, kuid kellel oli vanaisalt päritud pärandatav aukodanikutiitel.⁹⁷

Absoluutne enamik Vene keisri alamatest oli maksualustest seisustest. Riigiteenistuse värav oli väga kitsas ja (kõrg)hariduse omandamine teenistusse pääsemiseks hädavajalik. „Tsiiviilteenistusse võetakse ülikoolide või gümnaasiumide või teiste nendega võrdsustatud kõrgemate või keskkaridust andvate õppeasutuste täieliku kursuse lõpetanud mehed neile antud tunnistuste või diplomite alusel õigustega, mille annab neile antud teaduskraad, auaste, diplom või tunnistus.“⁹⁸ Ainult algkoolides õppinud isikud või isikud, kellel polnud üldse mõne õppeasutuse tunnistust või diplomit, tohtisid seisusest tuleneva õigusega (s.o vastavalt järgule, vt eespool) tsiiviilteenistusse astuda juhul,

⁹⁶ *Устав о службе по определению от правительства* (1896), § 49.

⁹⁷ Samas, §§ 6 ja 7.

⁹⁸ Samas, § 16.

kui katsetel tõestasid, et nad õigesti lugeda ja kirjutada oskamise kõrval tundsid ka grammatika ja aritmeetika põhialuseid.⁹⁹

Inimelu on ajalik, järgmisele teenistusastmele tõusmiseks oli ette nähtud kindel arv aastaid või siis tuli üles näidata erakordset tublidust, aga varem või hiljem tuli ju ikka erru või pensionile minna. Seega oli ülikoolis õppimine – mis küll samuti nõudis aega – oma-moodi händikäp, sest olenevalt ülikoolist ja omandatud kraadist (millest allpool) sai teenistusse astuda juba mitte enam 14., vaid mõnel kõrgemal teenistusastmel.

Ettenähtud teenistusaeg oli järgmine:

14. → 12.	kolleegiumiregistraator → kubermangusekretär	kolm aastat
12. → 10.	kubermangusekretär → kolleegiumisekretär	kolm aastat
10. → 9.	kolleegiumisekretär → titulaarnõunik	kolm aastat
9. → 8.	titulaarnõunik → kolleegiumiassessor	kolm aastat
8. → 7.	kolleegiumiassessor → õuenõunik	neli aastat
7. → 6.	õuenõunik → kolleegiuminõunik	neli aastat
6. → 5.	kolleegiuminõunik → riiginõunik	neli aastat
5. → 4.	riiginõunik → tegelik riiginõunik	viis aastat
4. → 3.	tegelik riiginõunik → salanõunik	10 aastat

Tegeliku salanõuniku teenistusastme andis keiser ainuisikuliselt.

Silmapaistvate teenete ja kohusetundlikkuse eest võis järgmisele teenistusastmele edutamise aega lühendada ühe aasta, tegelikult riiginõunikuks edutamisel mitte rohkem kui kahe ja salanõunikuks edutamisel mitte rohkem kui kolme aasta võrra.¹⁰⁰ Niisiis võis ka silmapaistvate teeneteta ja kohusetundlikkuseta teoreetiliselt 39 aastaga salanõunikuks saada. Nii lihtne see siiski polnud. Järgmisele teenistusastmele edutamiseks ettenähtud teenistusaastatele eelnes teenistusseadustikus sõna „vähemalt“. Ühele teenistusastmele võis jääda ka palju kauemaks kui kolmeks või neljaks aastaks. Pealegi ei olnud tegemist tänapäevase läbipaistva ja ametikoha täitmise konkurssidele põhineva süsteemiga. Palju olenes ikkagi seisusest, ülemate suvast, vabade ametikohtade olemasolust – tegelik riiginõunik ju gümnaasiumi nooremate klasside õpetajaks jääda ei saanud – ja paljust muust. Tartu ülikooli matrikliraamatusse märgiti üliõpilase isa ameti või seisuse lahtrisse teenistusaste, kui isa oli tsiviilteenis-

⁹⁹ Samas, § 17.

¹⁰⁰ Samas, §§ 326–329.

tuses. Nendest kannetest nähtub – eeldades, et enamasti oli isa poja sünni ajaks juba teenistust alustanud –, et 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses teenisid ülikooliharidusega mehed välja maksimaalselt kolleegiuminõuniku, riiginõuniku või tegeliku riiginõuniku teenistusastme. Seda näitavad ka mitme korporatsiooni liikmete biograafilised albumid. 19. sajandi II poolel lõppes tubli teenistus heal juhul riiginõunikuna koos pensionile kaasa antud tegeliku riiginõuniku teenistusastmega, kuid ilma pärandatava aadlitiitlita. 35-aastase teenistusega pälvitud Vladimiri IV järgu orden andis paljudele siiski pärandatava aadlitiitli ka ilma tegeliku riiginõuniku rangita.

Kantseleiteenistujad võidi edutada 14. teenistusastmele vastavalt kantseleiteenistuse järgule, haridusele ja väljateenitud aastatele. 1. järgu (s.o aadlikud) kantseleiteenistujad, kellel oli gümnaasiumi- või sellega võrdsustatud haridus, võidi ülendada 14. teenistusastmesse pärast üheaastast teenistust, 2. järgu mehi kaheaastase ja 3. järgu kantseleiteenistujaid nelja-aastase teenistuse järel.¹⁰¹ Need, kellel gümnaasiumi või vastava õppeasutuse diplomit ei olnud, pidid enne 14. teenistusastme omandamist olema lõpetanud kreiskooli (*уездное училище*) või sooritama selle lõpetamisele vastava eksami ning vastavalt kantseleiteenistuja järgule teenima kaks, neli või kaheksa aastat – viimased ainult juhul, kui neil oli aukodaniku seisus. Kui aukodaniku seisust ei olnud, siis pidi kreiskooli haridusega alamast seisusest ametnik enne 14. teenistusastmesse ülendamist teenima kantseleiteenistujana 10 aastat.¹⁰²

Tsiviilteenistuse juurde kuulus teenistusvorm igaks elujuhtumiks (paraad-, pidulik, tava-, argipäeva-, reisi- ja erivorm), mille kandmise õigus pärast erruminekut oli teatud tingimustel lubatud. Teenistusastme eraldusmärgid ja ordenirida vormikuu hõlmadel näitas asjatundjale nii kandja seisust kui ka teenistusvanust,¹⁰³ aga sedagi, kuidas härrat kõnetada. Nimelt sõltus kõnetussõna teenistusastmest:

14.–9. Teie ausus (*Ваше благородие*)

9.–8. Teie kõrgeausus (*Ваше высокоблагородие*)

¹⁰¹ Samas, § 295.

¹⁰² Samas, § 305.

¹⁰³ Приложение к статье 531: Свод правил о ношении форменной одежды чинами гражданских ведомств, *Устав о службе по определению от правительства* (1896), 212–231.

5. Teie kõrgus (*Ваше высококорodie*)
- 3.–4. Teie ekstsellents (*Ваше превосходительство*)
- 2–1. Teie ülim ekstsellents (*Ваше высокопревосходительство*).

Riigiteenistusega kaasnes pension, mille suurus sõltus teenistusastmest ja väljateenitud aastatest. Lisaks sõjaväe- ja tsiviilteenistusele olid mitme tegevusvaldkonna jaoks eripensionid. Pensioni, kuigi väikest, said kantseleiteenistujadki. Pension oli ette nähtud ka ametnike leskedele.¹⁰⁴

Riigiteenistus ei andnud mitte ainult õigusi ja sissetulekut, vaid ka tunnustatud silmapaistvuse seisusekaaslaste silmis ja tänapäeval õieti kujuteldamatu sotsiaalse distantssi madalamast seisusest inimestega. Iga soldati ranitsas olevat küll marssalikepp, kuid igast kantseleiteenistujast ei saanud kunagi kolleegiumiregistraatorit ega ülikoolilõpetajast riiginõunikku. Teenistuskorralduse ideaal – soodustada andekate, töökate ja püüdlike edenemist riigiteenistuses vaatamata seisusele – ei suutnud vältida selle pahupoolt, mis on tänapäeval rohkemgi tuntud tänu ilukirjandusele ja mälestustele, mida on võimendanud võitjate, tsaaririigi kukutajate kirjutatud ajalugu. Seoses sõnaga tšinovnik, mis tuleneb teenistusastmest (*классный чин*), tõuseb enamasti silme ette pigem kirjanduse ja ajalookirjutuse loodud kuvand bürokraatiast, karjerismist ja korrupsioonist.

Haridus ja teenistusastmed

Ülikoolikraad või diplom võimaldas teenistusse astuda järgmistel teenistusastmetel:

- doktor → 8. (kolleegiumiassessor)
- magister → 9. (titulaarnõunik)
- 1. järgu diplom → 10. (kubermangusekretär)
- 2. järgu diplom → 12. (kolleegiumisekretär).

1. ja 2. järgu diplom seati sisse 1884. aasta ülikooliseadusega, mida ei laiendatud Tartu ülikoolile, Varssavi ülikoolile ja Jaroslavli Demidovi juriidilisele lütseumile. Nendes kõrgkoolides olid lõpetamise astmed endiselt kandidaat ja *grad. stud.*, mis andsid õiguse

¹⁰⁴ СЗ, т. III, Уставы о службе гражданской (Санктпетербург, 1896), кн. II, Уставы о пенсиях и единовременных пособиях.

teenistusse astuda vastavalt 10. ja 12. teenistusastmel.¹⁰⁵ Kandi-
daatidega võrdsustati Peterburi ja Nežini ajaloo-keeleinstituutide
lõpetajad.¹⁰⁶

Arstiteadlasi, kellel oli eraldi eksamikorraldus, aga ka ülikoolide
juures või instituutides õpetatavate erialade diplomid, mille õppimi-
ne ei eeldanud gümnaasiumiharidust, võimaldasid teenistusse astu-
da järgmistel teenistusastmel:

- arstiteaduse ja kirurgia või ainult arstiteaduse doktor → 8. (kol-
leegiumiassessor)
- arst, farmaatsiamagister (apteeker), veterinaariamagister →
9. (titulaarnõunik)
- hambaarst, proviisor, loomaarst → 10. (kubermangusekretär)
- apteekriabiline, loomaarstiabiline ja dentist → 14. (kolleegiumire-
gistraator).¹⁰⁷

Noormehed, kes lõpetasid gümnaasiumi kuld- või hõbemedaliga, võisid kohe 14. teenistusastmel riigiteenistusse astuda.¹⁰⁸ Kantseleiteenistujana tohtisid riigiteenistusse astuda noormehed, kes lõpetasid progümnaasiumi või gümnaasiumi 4. klassi, seda aga ainult juhul, kui nende päritolu seda lubas (vt eespool).¹⁰⁹ Wilhelm Lenz mainib baltisaksa seltskonnas gümnaasiumist nelja klassi lõpetamisega lahkunute kohta levinud pilkavat terminit *Quartanerphilister* – aadlikud, kes väiksemate vaimuannete või puuduliku usinuse tõttu pärast neljanda klassi (kvarta) lõpetamist gümnaasiumist lahkusid, et teenistusse astuda.¹¹⁰ Mõnes gümnaasiumis, näiteks Tallinna toomkoolis 1852. aastal, tehti noorte aadlimeeste jaoks, kes kavatsesid sõjakooli astuda, eraldi klassid. Nemad vabastati kreeka ja ladina keele tundidest, mille asemel õpetati neile vene keeles aritmeetikat ja geomeetriat ning Venemaa ajalugu ja geograafiat.¹¹¹ Mehed, kes ülikoolist lahkusid ilma seda lõpetamata, kui neil ei olnud riigiteenistusse astumisel

¹⁰⁵ *Устав о службе по определению от правительства* (1896), § 57.

¹⁰⁶ Samas, § 64.

¹⁰⁷ Samas, § 58.

¹⁰⁸ Samas, § 76.

¹⁰⁹ Samas, § 81.

¹¹⁰ Lenz, *Der baltische Literatenstand*, 30.

¹¹¹ *Geschichte der Domschule zu Reval, 1906–1922*, hrsg. von Paul Blossfeld (Reval, Leipzig: F. Wassermann, 1923), 11–12.

seisusest tulenevaid vm privileege, võisid teenistusse astuda 2. järgu kantseleiteenistuja õigustes nagu tavalised gümnaasiumilõpetajad.¹¹²

Ülikooli õppejõudude ja ametnike teenistusastmed

Esimest nelja teenistusastet eeldavaid ametikohti täideti keisri nimeliste ukaasidega valitsevale senatile (vn *высочайшим приказом именными указами Правительствующему Сенату*). Viienda ja kuuenda teenistusastme ametnikud kinnitas ametisse minister või keiserliku kantselei osakonnaülem, seitsmenda kuni neljateistkümnenda teenistusastme ametnikud aga ministeeriumi osakonnajuhataja ja kubermangudes kuberner.¹¹³

19. sajandi alguses püüdis valitsus sundida ülikoolis õppima just aadlikke, sest riik vajas haritud ametnikke ja ülikooli astumise võimalused väljastpoolt aadliseisust olid esialgu üsna kasinad; tõsi, küllaltki palju astus ülikoolidesse Venemaal elavate välisriikide alamate poegi. Siiski ei olnud ülikoolid aadlike seas populaarsed. 1809. aastal, viis aastat pärast ülikoolide asutamist, oli Vene ülikoolides – välja arvatud Tartu ja Vilniuse ülikool, nagu rõhutati järgnevalt viidatud otsuse sissejuhatuses – tudengeid võrreldes ülikoolide vastuvõtuvõimalustega ikka liiga vähe. „Et lõpuks panna piir teenistusastmete hankimisele ilma teeneteta ning anda tõelistele teenetele uus tõendus Meie austusest,“ nagu sõnastati otsuse põhjenduses, käskis keiser enam mitte kedagi ülendada titulaarnõunikust kolleegiumiassessoriks isegi mitte ülemate parimate soovitude korral, kui tal ei ole ette näidata mõne Venemaa ülikooli tunnistust edukatest õpingutest. Noortele meestele, kes juba olid teenistuses ja tahtsid tõusta kõrgematele teenistusastmetele, kehtestati spetsiaalne kord eksamite andmiseks ülikoolide juures.¹¹⁴ 1834. aasta ukaasiga korraldi ametnikele antud luba oma ülemate nõusolekul ülikoolide juures

¹¹² О причислении студентов Российских Университетов, выбывших из оных прежде окончания полного в них курса, ко второму разряду чиновников по положению 25 Июня 1834 года, 14.04.1836, ПСЗ II, т. 23, № 9079.

¹¹³ Устав о службе по определению от правительства (1896), §§ 168–175.

¹¹⁴ О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в Коллежские Ассессоры и Статские Советники, 06.08.1809, ПСЗ I, т. 30, № 23 771.

loenguid kuulata või ka end immatrikuleerida lasta ja kraade taotleda.¹¹⁵

1811. aastal kehtestati täpsem kord teenistusastmete andmiseks ülikoolides, Peterburi teaduste akadeemias, Peterburi pedagoogilises instituudis, kõrgemas juriidilises koolis ja Jaroslavli kõrgete teaduste koolis. Selle järgi anti üliõpilastele (s.o *grad. stud.* astme omandanutele), kandidaatidele, lektoritele, magistritele, doktoritele, adjunktidele, korralistele ja erakorralistele professoritele ning akadeemikutele õppe- ja akadeemilises valdkonnas ettenähtud teenistusastmed kuni riiginõunikuni selleks ajaks, kui nad on õppeasutuse teenistuses ning teenistusastme saamiseks ei nõutud tingimuste täitmist, mis samade teenistusastmete taotlemiseks olid muidu tsiviilteenistuses ette nähtud. Need nõuded loeti täidetuks õppe- või akadeemilise astme saamisega. Korraldus laienes ka gümnaasiumide ülemõpetajatele. Õppeasutustest lahkunud meestele jäi teenistusaste, mis neile oli antud üldises tsiviilteenistuses, arvesse võeti ülikoolis väljateenitud aastaid, aga mitte ülikooli või akadeemia teenistusastet. Kord ei laienenud välismaa koolide, akadeemiate või ülikoolide kraadide omanikele. Riiginõunikuks (5. teenistusaste) siis ülikoolis veel nii lihtne saada ei olnud. Selleks pidi taotleja olema olnud vähemalt kümme aastat mõne Vene ülikooli teenistuses tublidust üles näidanud, sealhulgas vähemalt kaks aastat kas rektori, prorektori, dekaani, tsensori, ülikooli nõukogu sekretäri vm ametikohal.¹¹⁶ (Muudele privileegidele lisaks võis riiginõunik saata oma poja mõnda elitaarsesse aadliõppeasutusse, nagu Keiserlik Aleksandri lütseum või Keiserlik juriidiline kool, koos loodetavale lõpetamisele järgneva hiilgava karjääriga ja surmani garanteeritud kõrge elustandardiga.)

Teenistusastmed ülikooli õppepersonali ametikohtadele ja nende muutumine 19. sajandil on näidatud tabelis nr 2. Ülikoolis teenivate riigiametnike teenistusastmed ja palgad määrati ülikoolide põhikirjades samamoodi nagu teistes riigiasutustes. Üleriigilises vaates loetleti kõigi riigiteenistuse ametikohtade teenistusastmed Seaduste Kogu 1832., 1842. ja 1857. aasta väljaande teenistusseadustiku lisa-

¹¹⁵ О допущении чиновников к слушанию Университетских лекции, 23.01.1834, ПСЗ II, т. 9, № 6735.

¹¹⁶ О порядке производства в чины по учебной части, 14.01.1811, ПСЗ I, т. 31, № 24 483.

des. Alates Seaduste Kogu 1876. aasta väljaandest loetelu enam ei lisatud ning ametnike teenistusastmed esitati seadustiku paragrahvides üldistataval kujul.

Kõik professorid ja adjunktid said pärast 25-aastast teenistust „teenelise“ tiitli.¹¹⁷ Tartu ülikooli 1820. aasta põhikirja järgi oli korralistel professoritel 7. teenistusaste ning nii nemad ise kui ka nende järeltulijad „kasutasid kõiki õigusi, mis Vene Impeeriumis sellele teenistusastmele on omistatud“ – see tähendab, et eraldi rõhutati professori ametiga kaasnevat pärandatavat aadliseisust.¹¹⁸ Rektori viies teenistusaste määrati ainult ametiajaks.¹¹⁹

Võrdluseks teiste haridusvaldkonna ametikohtadega 1857. aasta Seaduste Kogu põhjal: rektoriga (5. teenistusaste) samal teenistusastmel olid gümnaasiumide aukuraatorid, ministeeriumiosakonna abidirektor ja eriülesannetega ametnik (vt eespool) ministri juures. Sõjaväeteenistuses vastas 5. rangile polkovniku auaste – mis muidugi ei tähenda, et rektor võinuks sõjaväeteenistusse astudes polguülemametikohale asuda. 6. teenistusastmel olid ülikoolides dekaanid, Peterburi teaduste akadeemia korralised akadeemikud, ning kroonugümnaasiumide ja kreiskoolide direktorid. Korralise professori 7. teenistusastmele vastasid muudes haridusvaldkondades Peterburi teaduste akadeemia erakorralised akadeemikud, aga ka Tartu ja Harkivi veterinaariainstituudi professorid. Erakorralise professori 8. teenistusastmele vastasid gümnaasiumide inspektorid, lektorite 9. teenistusastmele gümnaasiumide ülemõpetajad jne.¹²⁰

Lisavõrdluseks: Läänemere kubermangude seisusteseadustikus näidati kohaliku maaomavalitsuse ehk rüütelkonna valitavate ametikohtade vastavus Vene teenistusastmetele. Selle järgi olid 4. teenistusastme tasemel ametikohad Liivi-, Eesti- ja Saaremaa rüütel-

¹¹⁷ Утвердительная Грамота Московского Императорского Университета, 5.11.1804, ПСЗ I, т. 28, № 21 502, p. 16, 18.

¹¹⁸ Aadliseisuse tähtsustamise kohta Saksamaalt Läänemere provintssidesse rännanud õpetlaste seas sel ajal vt nt Indrek Jürjo, „Johann Wilhelm Ludwig von Luce: Saaremaa valgustaja“, Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil*, koost Inna Jürjo ja Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011), 180–201.

¹¹⁹ Высочайше утвержденный Устав Императорского Дерптского Университета, 4.06.1820, ПСЗ I, т. 37, № 28 302, § 12.

¹²⁰ Свод законов Российской империи, т. III, Уставы о службе гражданской, кн. I, Устав о службе гражданской по определению от правительства (Санктпетербург, 1857), § 358 lisa Министерство Народного Просвещения, 474–480.

konna maanõunikel ning Eestimaa rüütelkonna peamehel, Liivi- ja Saaremaa maamarssalitel ning Kuramaa maavolinikul (*Landesbevollmächtigte* – rüütelkonna juhi ametinimetus Kuramaal), samuti Liivimaa õuekohtu ning Kuramaa ülemõuekohtu presidendil ja asepresidendil. Mees- ja maakohtunike ametikohad olid võrreldavad tsiviilteenistuse 7. teenistusastme ametikohtadega. 6. teenistusastmele vastavad ametikohad olid rüütelkondade kreisisaadikud. Politsei-ülemad, s.o korrakohtunikud ja adrakohtunikud, olid võrreldavad 8. teenistusastme ametnikega ning rüütelkonnasekretärid 9. teenistusastmega.¹²¹

Tartu keiserliku ülikooli viimaseks jäänud, 1865. aasta põhikiri määras õppekoosseisu teenistusastmed järgnevalt:¹²²

rektor	4. (tegelik riiginõunik, ainult ametisoleku ajaks)
prorektor ja dekaanid	5. (riiginõunik)
korralised professorid	- „ -
erakorralised professorid	
ja esimene prorektor	6. (kolleegiuminõunik)
dotsendid, astronoom ja õpetatud apteeker	7. (õuenõunik)
teine prorektor ja lektorid	8. (kolleegiumiassessor)
joonistusõpetaja	10. (kolleegiumisekretär)
võimlemisõpetaja	12. (kubermangusekretär).

Üldise põhimõttena võis professoreid, lektoreid, dotsente, prorektorit, astronoom-vaatlejat, raamatukogujuhatajat, laborante jt edukada kuni kaks teenistusastet kõrgemale ametikoha teenistusastmest.¹²³

¹²¹ *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, II, *Ständerecht*, Beilage III zum § 541, 197–198.

¹²² Высочайше утвержденный Устав Императорского Дерптского Университета, 09.01.1865, ПСЗ II, т. 40, № 41 667, § 82; Высочайше утвержденный, 9 Января 1865 года, штат Императорского Дерптского Университета – *самас*, ч. 2, *Штаты и табели*, 6.

¹²³ Высочайше Утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов, 23.08.1884, ПСЗ III, т. 4, № 2404, § 149.

Ülikoolieksamid ja riigiteenistus

Hiinas tuntakse eksamikorraldust ametnike nõutava kvalifikatsiooni kontrollimiseks juba üle tuhande aasta. Sellega võrreldes on ülikoolieksamid väga uus asi. Ka nende eesmärk oli algul ainult mõõdiku kehtestamine riigiteenistusse astujatele ja teenistusest tulenevate eesõiguste saamiseks.¹²⁴

Venemaal jäeti eksamite korraldamine algul ülikooli enda hoolde. Tartu ülikooli asutamise määrus nentis, et ülikool annab akadeemilisi kraade ja tunnistusi välismaa ülikoolide eeskujul ning et taotlejate eksamineerimine on õppetöö osa.¹²⁵ Moskva ülikooli põhikiri sätestas: „Üliõpilane, kes on ära kuulanud kõik vajalikud teaduslikud kursused ja soovib ülikoolist lahkuda, saab pidulikult koosolekul tunnistuse ülikooli valitsuse [liikmete] allkirjade ja ülikooli pitseriga. Tunnistuses peab olema näidatud ülikoolis õppimise aeg, professorite tõendid loengute kuulamise kohta ja rektori tõend käitumise kohta. Kui keegi üliõpilastest pärast ühes või teises osakonnas kursuste ärakuulamist jõuab niikaugemale, et on võimeline oma teadmisi tõestama eksamil, mis vastab vastavate kraadide nõuetele, mille andmise õigus ülikoolil on, siis võib ta taotleda eksamit ja saada kraad, mille on oma saavutustega ära teeninud. Samuti võivad need, kes ei ole ülikoolis õppinud, kuid omandanud teadmised mõnes teises kohas, esitada end eksamile ja saada oma teadmistele vastav kraad.“¹²⁶

Esimesena alustati ülikooli lõpetamise tingimuste ja kraaditaotlemise üleriigilist korrastamist meditsiini vallas. 1808. aastal juhtis siseministerium tähelepanu probleemidele, mis tulenesid sellest, et arstide eksameid arstlikus peavalitsuses ning Vene ülikoolides, sealhulgas Tartu ülikoolis, korraldati eri alustel. Veel enam, arstidena tegutsesid ka muudes õppeasutustes ja välismaal õppinud mehed. Mõlemad näiteks toodud juhtumid olid Tartu ülikooli prak-

¹²⁴ Selle kohta vt nt Peter Lundgreen, „Zur Konstituierung des „Bildungsbürgertums“: Berufs- und Bildungsauslese der Akademikern in Preußen“ – *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Teil I, 79–108, sh tabel I, 94.

¹²⁵ Акт постановления для Императорского Университета в Дерпте, 12.12.1802, ПСЗ I, т. 27, № 20 551, p. 5.

¹²⁶ Высочайше утвержденный Устав Императорского Московского Университета (1804), §§ 113–114.

tikast: Harkivi ülikooli loomaarstiteaduse (karjaravitsemise, *ското-врачебной науки*) professor Pilgerile oli Tartu ülikool ilma eksamita andnud arstiteaduse ja kirurgia doktori kraadi¹²⁷ ning kõigi õigustega arstiks tunnistanud kellegi Trimpi, seda küll klausliga, et ta keerulisemate kirurgiliste operatsioonide puhul, aga ka raskeid ja ohtlikke sisehaigusi ravides peab tegutsema kogenud arsti juhendamisel. Seetõttu määrati kõigepealt, et Venemaa ülikoolid, lähtudes neile antud privileegidest, saavad sooritatud eksamite alusel anda küll arstiteaduse kraade, kuid ainult neile, kes on õppinud samas ülikoolis. Lisaks otsustati, et kuna ülikoolidel on väga väikesed kliinikud, peavad arstiteaduskonnas õppinud kroonustipendiaadid pärast kursuse lõpetamist ja eksamite sooritamist ning enne teenistusse astumist läbima aastase praktika mõnes suuremas sõjaväehospidalis või muus suuremas ravi-asutuses, nagu see oli ette nähtud Peterburi arstiteaduse ja kirurgia akadeemia kasvandikele. Seejärel said nad oma ülikoolist arsti või doktori diplomi koos arstliku peavalituse tunnistusega oma vilumuste ja oskuste kohta.¹²⁸ Ühtne eeskiri meditsiiniametnike (*медицинские чиновники*) eksamite kohta kehtestati 1810. aastal.¹²⁹

1819. aastal kehtestati teaduskraadide määrus (mis ei kehtinud meditsiini, farmaatsia ja veterinaaria alal, mille kohta olid eelpool mainitud eeskirjad). Ülikoolidelt võeti õigus anda teaduskraade inimestele, kes ei olnud samas ülikoolis õppinud. Teaduskraadideks (*ученый степень*) määrati üliõpilane (s.o *grad. stud.*, *действительный студент*), kandidaat, magister ja doktor. *Grad. stud.* astme sai üliõpilane, kes lõpetas teaduskonnas kursuse, mida ta õppis, ja sai selle kohta tunnistuse. Üliõpilane, kes kursust lõpetades näitas eeskuju-

¹²⁷ Fjodor Vassiljevits (Theodor) Pilger (1760–1828), lõpetas Erlangeni ülikooli ja väitles doktoriks Gießeni ülikoolis. Kutsuti 1806. aastal Venemaale Harkivi ülikooli loomaarstiteaduse professoriks. Vt „Пильгер, Фёдор Васильевич“ venekeelses Wikipedias. Tema doktorikraadiga seotud segaduste kohta vt ka toimik Tartu Ülikooli arhiivis: Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Kurator des Dorpater Lehrbezirks, der medizinischen Fakultät u.a. betreffend die Kollisionen wegen des dem Professor der Vieharzneikunst Pilger in Charkow erteilten Doktordiploms, RA, EAA.402.4.213.

¹²⁸ Высочайше утвержденный доклад Комитета, составленного для разрешения затруднений, происходящих от разнообразия экзаменов Медицинских в Главном Медицинском Управлении и в Университетах, 22.08.1808, ПСЗ I, т. 30, № 23 235.

¹²⁹ Высочайше утвержденные правила об экзаменах Медицинских Чиновников, 15.07.1810, ПСЗ I, т. 31, № 24 298.

likke teadmisi ja esitas kirjaliku töö, sai kandidaadikraadi. Magistrikraadi sai mees, kellel oli täielik ülevaade oma teadusvaldkonna süsteemist, tema osadest ja omavahelistest seostest sel määral, et ta oli võimeline seda ka teistele edasi andma või kasutama. Nõudmised doktorile olid veel kõrgemad: ta pidi tundma (oma) teaduse põhialuseid, süsteemi ja meetodeid ning arengusuundi ja suutma avastada ja parandada oma teaduse nõrku kohti. Määrus kehtestas tähtajad: üliõpilane lubati kandidaadieksamile aasta pärast *grad. stud.* tunnistuse saamist, kandidaat magistrieksamile kahe aasta ja magister doktorieksamile kolme aasta pärast.

Grad. stud. astmel ülikooli lõpetanud, kandidaadid, magistrid ja doktorid vabastati eksamist, mis seati 1809. aastal sisse kolleegiumiassessori (8.) ja riiginõuniku (5.) teenistusastme saamiseks (juhul muidugi, kui nad tsiviilteenistuses üldse nii kaugele jõudsid). Tsiviilteenistuses andis *grad. stud.* astme 14., kandidaat 12., magister 9. ja doktor 8. teenistusastme. Need eesõigused kehtisid ainult meestele, kes olid õppinud Vene ülikoolides ja neis vastavad eksamid andnud. Määrus keelas teaduskondadel audoktori kraadi andmise, sest sellel ei ole „mingisugust olemuslikku tähendust“.¹³⁰

1836. aastal, neli aastat pärast aukodaniku seisuse loomist, kehtestati nõue, et *grad. stud.* astmel ülikooli lõpetamist, mis andis isikliku aukodaniku seisuse, pidi tõestama vastava ülikooli antud tunnistusega selleks sooritatud eksami kohta ning et neid, kes eksamil läbi kukkusid, ei loetud ülikooli lõpetanuks.¹³¹ 1837. aastal täpsustati teaduslike kraadide määrust Peterburi, Moskva, Harkivi ja Kaasani ülikoolidele, sealhulgas täpsustati eksaminõudeid. Eksam *grad. stud.* astmele ühendati kandidaadieksamiga ja selle, kas eksami sooritaja lõpetas ülikooli *grad. stud.* astmel või kandidaadina, otsustasid eksamitulemused. Eraldi kandidaadieksami võis sooritada üliõpilane, kes soovis kandidaadina lõpetada, kuid polnud esimesel katsel näidanud piisavalt häid teadmisi. Ühtlasi nõuti keeleteaduse ja õigusteaduse alal magistriks ja doktoriks väitlejailt ladina keele

¹³⁰ О производстве в ученые степени, на основании Положения, у сего прилагаемого, 20.01.1819, ПСЗ I, т. 36, № 27 646, §§ 9–13, 16–17 ja 43–45.

¹³¹ О засвидетельствовании успешного окончания курса наук испытанием на звание действительного студента или на другую высшую учебную степень, и о непризнании без того никого кончившим с успехом Университетский курс наук, 27.03.1836, ПСЗ II, т. 11, № 9032.

ning keeleteaduse alal ka (vana)kreeka keele oskust.¹³² 1844. aastal anti uus määrus, lisaks eelnimetatutele ka Kiievi ülikoolile. (Tartu ülikoolil oli endiselt oma põhikirjale tuginev eksamikorraldus, mis siiski langes üldjoontes kokku Vene ülikoolide omaga.) Muu hulgas täpsustas 1844. aasta määrus välismaalastele Vene teaduskraadide andmise korda. Nii valitsuse poolt kutsutud kui ka Venemaal elavad tuntud välismaa õpetlased, kes määrati professoriteks või adjunktideks, vabastati kõigist eksamitest. Välismaalased ja teised, kes olid saanud diplomi või teaduskraadi välismaal ning soovisid Vene teaduskraadi (mis oli vajalik näiteks teenistusastme saamiseks, kui tegu polnud professoriks või adjunktiks kutsutud mehega), pidid andma kõigepealt kandidaadieksami ja sealt edasi järgmised eksamid juba määrusega kehtestatud korras. Välismaalane võis eksami anda kas mõnes kaasaegses keeles või ladina keeles. Sama kehtis ka välismaalaste väitekirjade kohta.¹³³

1884. aasta ülikoolide üldpõhikirjas asendati *grad. stud.* aste ja kandidaadikraad Vene ülikoolides, aga esialgu veel mitte Tartu ülikoolis, vastavalt II ja I järgu diplomiga.¹³⁴

Kokkuvõte

Tartu ülikool, kuigi saksakeelne ja autonoomne, oli 19. sajandil osa mitte ainult Venemaa kõrgharidussüsteemist, vaid ka teenistuskorraldusest. Peeter I valitsusajal kehtestatud teenistuskorraldus üritas täpselt reglementeerida kõrgema (s.o sõjaväelises võrdluses ohvitseritaseme) riigiteenistuse isikkoosseisu, teenistusse astumiseks nõutavaid eeldusi ja oskusi ning ka teenistuse seisuslikku koosseisu. Ühtlasi oli teenistuskorraldus omamoodi hoovaks isevalitsuslikus riigis viljeldavale „sotsiaalsele mehaanikale“, mille eesmärk oli korraga nii riigiteenistuse kõrge kvaliteet ja efektiivsus ning pärusaad-

¹³² Высочайше утвержденное положение об испытаниях на ученые степени, 28.04.1837, ПСЗ II, т. 12, № 10 188; vt ka Таблицы для испытания на ученые степени, Приложение к . т. XII, Штаты и таблицы, 33–35.

¹³³ Высочайше утвержденное положение о производстве в ученые степени, 06.04.1844, ПСЗ II, т. 19, № 17 806; vt ka Таблицы для испытания на ученые степени, Приложение к . т. XIX, Штаты и таблицы, 199–201.

¹³⁴ Высочайше Утвержденный Общий Устав Императорских Российских Университетов, 23.08.1884, р. V, 456.

li mõju vähendamine riigijuhtimisele, aga samal ajal ka väga kõrge läveni seadmine maksualustele ja mittevabadele seisustele aadlike reserveeritud ametikohtade täitmisel ja privileegide nautimisel. Sealjuures sundis isevalitsuslik riigikorraldus paljusid mikrotasandi probleeme kõige kõrgemal tasemel lahendama – keiserlike üksikotustustega või vähemalt tema nõusolekul –, millel paljude kindlasti positiivsete külgede kõrval on veel rohkem negatiivseid. (Tänu sellele aga Vene seaduskogumikud, käesoleva artikli üks põhiallikaid, mitte ainult õiguse allikas, vaid ka ajalooallikas, mis kajastab aja-loosündmusi kuni pisimate detailideni ja suure riigi mõõdus üsna vähetähtsate isikuteni välja.)

Vene haridusministeerium koos gümnaasiumide ja ülikoolide üleriigilise võrguga loodi samal ajal haridusuuendustega teistes Euroopa riikides ja käis nendega mõnes mõttes ühte sammu. Ülikoolide ja gümnaasiumide rajamise üks tähtsamaid põhjusi oli valgustusideedest ajendatud hariduse ja teaduse edendamine ning mitte väiksema tähtsusega ka Venemaa mahajäämuse vähendamine.

Ülikoolide kuulumine kõrgema riigiteenistuse üldisesse korraldusse nii ühelt poolt ülikooli antud akadeemiliste astmete vastavusse seadmisega konkreetsete teenistusastmetega riigiteenistusse astumisel ja teiselt poolt ka ülikooli akadeemiliste ametikohtade lülitamine teenistusastmestikku tagas juba varsti pärast ülikoolide rajamist paljudele maksualuste seisuste liikmetele võimaluse sotsiaalseks tõusuks ja aadliseisuse või vähemalt aukodanikuseisuse omandamiseks. Samuti olid riiklikes ülikoolides palgad kõrged ja teenistusest tulenevad muud soodustused ahvatlevad. Teiselt poolt aga oli ülikoolide tihe seotus riigiteenistusega üks asjaolusid, mis pärssis ülikoolide autonoomiat juba seeläbi, et kõige kõrgema võimu tähelepanu ülikoolide õppetöö ja õppepersonali vastu oli suurem kui paljudes teistes Euroopa riikides.

Kõrgete vaimsete ideaalide kõrval ahvatles ülikool noori mehi suurel määral hoopis võimalusega pääseda tänu haridusele välja maksualusest seisusest. Isevalitsuslikule riigikorraldusele mõjus üliõpilaskonna koosseisu seisusliku taseme langus eriti 19. sajandi viimasel veerandil ja 20. sajandi alguses lõppkokkuvõttes negatiivselt. Kõrghariduse omandanud Läänemere kubermangude ja vähemal määral läänekubermangudegi „talupojarahvad“ said niiviisi

oma haritud rahvusliku eliidi, kes pärast Esimest maailmasõda olid valmis juhtima oma rahvaste omariikluse ülesehitamist. Samal ajal levisid vene (aga mõistagi ka mittevene) üliõpilaste seas üha enam sotsiaalse õigluse vägivaldsele kehtestamisele üles kutsuvad ideed, mis sundisid tsaarivalitsust korduvalt ülikoole semestrite kaupa sulgema. 1905. aasta revolutsiooni ja sellele järgnenud kohtuprotsesside ajal ilmnis juba väga paljude riigiteenistujate ja kohtusüsteemi liikmete varjatud toetus revolutsionääridele, sest paljud neist olid ise esimese põlve haritlased, kes arvasid end rahva kannatusi ja murresid kõige paremini tundvat. Aga toetajate hulgast ei puudunud ka põlisaadli esindajad.¹³⁵

19. sajandi esimesel poolel oli Tartu üliõpilastest talupojaseisusest ainult 5%. 1915. aastal oli juba neljandik üliõpilastest talupojaseisusest. 1915. aasta isikkoosseisu aruande järgi oli ülikoolis 2654 meest, neist 643 olid talupojaseisusest, 543 kuulusid maksualustesse linnaseisustesse ja 578 vaimulikuseisusse (õigeusu vaimulike pojad; luteri kirikuõpetajad olid võrdsustatud isiklike aadlikega, kelle pojad olid päritava aukodaniku seisusest). Pärusaadlikke oli 312 (nende hulgas ka kõrgemad ametnikud ja ohvitserid), ametnike ja isiklike aadlike poegi 350 (sealhulgas nooremohvitseride pojad) ning aukodanike ja kaupmeeste poegi 214. Seega oli Tartu üliõpilaskond nagu teistegi Vene ülikoolide üliõpilaskond Esimese maailmasõja alguseks talupoeglik-väikekodanlik koos suure õigeusu preestripoegade komponendiga.

Venemaa 19. sajandi riikliku korralduse ja ülikoolikorralduse järelmeid võime märgata kuni NSV Liidu lagunemiseni 20. sajandi lõpul ja hiljemgi. Ei olnud ju kommunistliku partei keskkomitee poliitbüroo ja liiduvabariiklike keskkomiteede büroode koosolekul viljeldud piasiasjade menetlemine väga palju erinev keiserliku isevalitsuse otsustussüsteemist. (Aga ka hiljem: kord nimetas rektor Peeter Tulviste muigamisi, et kui ta peab andma rektori käskkirja abiellunud üliõpilase perekonnanime muutmiseks ülikooli asjaajamises, miks ei võiks ta siis juba ka seda nime ise valida.) Selle, et ülikoolis õppimine on pea ainus edu pant kogu ülejäänud eluks, õppis eesti rahvas samuti selgeks küllap juba tsaariajal. See veendumus mõ-

¹³⁵ Vt nt Sergei Volkonski, *Kodumaa: mälestused* (Tallinn: Varrak, 2013).

jutab tänini meie ennekõike gümnaasiumi ja (humanitaar)ülikooli väärtustavat üldist suhtumist haridusse.

Toomas Hiio (MA) on Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi direktori asetäitja teadusalal ja Eesti Mälu Instituudi uurimisjuht.

University of Tartu in the 19th Century
as the Workshop of Classes:
On the Position of Higher Education and
Universities in the Structure of Ranks and Civil
Service of the Russian Empire

TOOMAS HIIO

Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Historical research on the University of Tartu has focussed on the university as a centre of learning and scholarship. In addition, the influence of the University of Tartu on the emerging national movements of the minority nations within the Russian Empire in the 19th century, but also its role as a pillar of Baltic German national, religious and class identity have been explored in detail. Cut off from other countries in the past, Estonian researchers tried to prove that the university had international academic contacts, but also stressed its role as an academic mediator between Russia and the West. However, those topics have sometimes overshadowed taking note of the more material aims of 19th century students: joining state service and developing a career as a member of the growing Russian bureaucracy.

In Imperial Russia, as in many countries in Continental Europe, the government treated the university primarily as an institution for the preparation of educated and qualified staff for the state's needs. Since the first quarter of the 19th century, only young men with a secondary school certificate were enrolled in a university and a punishingly hard examination had to be passed for getting a diploma or first-level (candidate) degree. Often, a career in state service (comparable to contemporary public service) followed. Emperor Peter the Great introduced the table of ranks reflecting the 14 ranks of higher civil servants and military officers as early as in 1722 and it served as the scale describing state service until the end of the Russian Empire in 1917. In Russia as well as in many German countries, many fields of activity staffed by high-ranking professionals required higher education: physicians (who were required in particularly great numbers

in the army), secondary and parish school teachers, university professors and other academic staff, and, naturally, government and local government officials. Protestant clergymen needed to have a university diploma or degree and the protestant church had its own service system.

The privileged classes of the society—the nobility and clergy—were not able to cover the need for civil servants in 19th century empires. Particularly in Russia, the nobility served as officers in the military, while large landowners and Protestant clergymen were responsible for fulfilling the spiritual needs of the population. (However, during the 19th century the proportion of the sons of Orthodox clerics grew consistently among the general body of students in Russia). Therefore, more and more students had to be recruited from the lower-standing rural and urban classes. This also mirrors the improvement of the material situation of the lower classes, particularly during the second half of the 19th century, because receiving instruction at a secondary school, not to speak of the university, was expensive despite of the scholarships for talented young men and the support system offered to poor students. Even the attempt of Emperor Nicholas I (reign 1825–1855) to prohibit the enrolment of young men from the lower classes did not work in the end.

In Russia, universities attracted young men from the lower classes. It was one of the two main opportunities of being elevated from their subordinate social status. The second one was military career through voluntary recruitment and officer school. The main disadvantages of subordinate status even after the abolishment of serfdom (in 1816–1819 in the Baltic Governorates and in 1861 in all of Russia) were capital tax and potential involuntary recruitment to the army (swapped for general compulsory military service in 1874), and, last but not least, possible physical punishment in the case of committing an offence (abolished in 1904).

State service offered many privileges. Owing to obtaining a university diploma or first-level degree, the student was released from his subordinate social status and could begin his service career along the abovementioned ladder of service ranks. Achieving a certain rank afforded a personal (non-hereditary) noble title and a much higher rank also gave the right to a hereditary title. Initially, there were only

two privileged classes in Russia, the nobility and clergy. In 1832, one more was created—non-hereditary or hereditary honorary citizens, which became the estate of men from the middle and lower classes with a university education, even if they did not join state service. This class was attributed to all men who did not belong to the nobility or clergy when they received their university diploma. (Honorary citizen rights were also awarded to the upper middle class of the cities, mainly merchants and industrialists.) Moreover, state service guaranteed a state pension depending on the person's rank from the day of retirement onwards. Rank also defined the way how a person would be addressed: Your Well Born, Your Blessedness, Your High Blessedness, Your Excellency etc. The importance of this in a class society could not be underestimated.

An academic career at a university was part of the general state service system. By the end of the 19th century a Rector of a university got the rank of Active State Councillor for his service. The respective military rank was Major General. A full-time professor was a State Councillor, a professor *extraordinarius* was a Collegiate Councillor etc. As mentioned above, there were 14 ranks altogether. A university diploma gave the right to join the 12th rank of state service (District Secretary), a candidate degree afforded the 10th rank (Collegiate Secretary) and a doctoral degree the 8th rank (Collegiate Assessor).

Another important step in the integration of university education and the state service system was the introduction of general examinations for obtaining a university diploma and university degree. Until the early 19th century, in Continental Europe degrees were mainly awarded by the universities themselves and the requirement of a prior exam, if it existed at all, was decided upon by the university. In Russia, examinations were introduced in the field of medical science (medicine, surgery, pharmacy and veterinary medicine) in 1808, in all other specialities in 1819. Service ranks and the integration of receiving and providing instruction at a university with this system survived with few changes until the end of the Russian Empire in 1917.